

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XV. KÖTET. I. SZÁM.

AZ ISZLÁM VALLÁSOS MOZGALMAI AZ ELSŐ NÉGY SZÁZADBAN.

Dr SCHREINER MÁRTONTÓL.

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

1889.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. *Télffy Ivántól*. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvénykönyvhöz *Télffy Ivántól*. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. *Tárkányi J. Belától*. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. *Szász Károlytól*. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása *Toldy Ferencztől*. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. *Vámbéry Ármintól*. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geleji Katona István főleg mint nyelvész. *Imre Sándortól*. 1889. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. *Bartalus Istvántól*. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai. 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. 3. Baldi Magyar olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szecezi Molnár Albert 1574—1633). *Toldy Ferencztől*. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. *Brassai Samuelltől*. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. *Bartalus Istvántól*. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. *Mátray Gábor* l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. *Szász Károly* r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. *Joannovits Gy.* l. tagtól 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. *Finály Henrik* l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. *Zichy Antal* l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVII. századbeli párhuzam-kkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt) *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzók és megjelölések módjairól. *Gr. Kuun Géza* lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. *Szilády Áron* l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. *Szenácssy Sándor* l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A jefferekről. *Szilády Áron* lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Geigely felett. *Szvorényi József* lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 krajczár.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázóit után. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1872. 109. l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében *Szabó Károly* r. tagtól. 1872. 18 l. 10 krajczár. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. *Szabó Imre* t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló *Vadnai Károly* l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett *Finály Henrik* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. *Barna Ferdinand* l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. *Goldziher Ignác*tól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. *Gr. Kuun Géza* l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ike-es igék külön ragozásának. *Riedl Szende* lev. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvudományoknak mívelése hazánkban. Székfoglaló *Bartal Antal* l. tagtól. 1874. 182 l. 40 kr. — IV. szám. A határozott és határozatlan mondatról. *Barna Ferdinand* l. tagtól. 1874. 31 l. 20 kr. — V. szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. *Goldziher Ignác*tól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban

ÉRTÉKELÉSEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLYA KÖRÉBŐL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

AZ OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTETTE

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

1889.

TARTALOM.

- I. szám. Az ó- és középkori Terentius-biographiák. ÁBEL JENŐ l. tagtól.
- II. „ Szórendi tanulmányok. II. rész. JOANNOVICS GYÖRGY t. tagtól.
- III. „ A mordva nép házassági szokásai. BARNÁ FERDINÁND l. tagtól.
- IV. „ Jelentés újhellén munkákról. TÉLFY IVÁN l. tagtól.
- V. „ Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban.
KÁLMÁNY LAJOSTÓL.
- VI. „ Etymologicum magnum Romaniae. PUTNOKI MIKLÓSTÓL.
- VII. „ A magyar szótők. SIMONYI ZSIGMOND l. tagtól.
- VIII. „ A nyelvújítás történetéhez. SIMONYI ZSIGMOND l. tagtól.
- IX. „ Szórend és accentus. BRASSAI SÁMUEL t. tagtól.
- X. „ Három franczia hellenista és a volapük. TÉLFY IVÁN l. tagtól.
- XI. „ Euhemeri reliquiæ. NÉMETHY GÉZÁTÓL.
- XII. „ Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern steno-
graphiával. VIKÁR BÉLÁTÓL. Gáti István arczképével «Tachy-
graphia vagy szapora írás módja» cz. munkája II. kiadásával
és 5 stenographiai táblával.

AZ ISZLÁM VALLÁSOS
MOZGALMAI
AZ ELSŐ NÉGY SZÁZADBAN.

Dr SCHREINER MÁRTONTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1889.

Az iszlám vallásos mozgalmái az első négy században.

Olvasztatott a M. T. Akadémia 1888. jún. 11-én tartott ülésében.

Az iszlámnak, épen úgy mint a keresztyénségnek, első századai igen gazdagok oly jelenségekben, a melyeket a később uralkodóvá lett irányok képviselői harretikusoknak tekintettek. E jelenségek okát abban kell keresnünk, hogy az új, mindig jobban és jobban terjedő vallás különféle népek szellemével lép érintkezésbe s azok sajátosságaival számot vetni kénytelen. A világvallások, a melyek bárminő eszközök segítségével, akár külső erő, akár a népek szellemének állapota által terjesztetnek, nem maradhatnak meg eredeti, nem is eléggé meghatározott alakokban, minden nép, a mely fölveszi azokat, saját egyéniségének nyomait hagyja rajtuk. A folyamat, a mely az új vallást eszmekörével s szokásaival, intézményeivel fölvevő nép szellemében végbemegy, ugyanazon törvényeknek van alávetve, a melyeknek az új képzeteket fölvevő egyes embernek lelke. Valamint az apperceptió eredménye, — mert ez azon folyamat — mindig az egyes ember individuálitásától függ, annak már meglevő képzetektől, úgy függ az új vallásos eszmék és intézmények apperceptiójának eredménye a népszellem sajátosságaitól, annak már ez ideig megteremtett s fejlesztett világfelfogásától, intézményeitől. De míg az egyes embernél az apperceptió eredménye legfőllebb egy új gondolatban s annak megfelelő cselekedetben áll, a népszellem apperceptiója erős, sajátos egyéniségekben s új intézményekben nyilvánul. Az egymástól teljesen elütő, erőteljes egyéniségek alkotásaikkal, új, egész néptömegeket fegyvermező intézmé-

nyek, szokások, megannyi hullámvetései az emberi szellemnek, az életnek jelei, a melyeket a lelkekben működő eszmék hoznak létre.

Az iszlám vallásos tanainak apperceptiója a különböző muhammedán népek által teremtetten meg ama változatos jelenségeit a vallásos életnek, az iszlám első századaiban, a melyek a vallástörténelemre oly tanulságosak. Mert e folyamatnak minden egyes jelensége, a mely néhány század alatt átalakította a muhammedán népeknek vallásos és erkölcsi gondolkodását s társadalmi intézményeit, azt bizonyítja, hogy nézetek- és intézményekben, mint az emberi szellemnek minden alkotásában bizonyos halhatatlanság lakozik, azok átöröklődnek, sajátos formájokhoz ragaszkodnak a míg csak lehet, de mivel szerves élet is lakozik bennök, képesek új eszmékkel s intézményekkel egyesülni is, hogy csak életöket fentarthassák. Mindamellet az azonban azt is tapasztalhatjuk, az iszlám első századainak vallásos mozgalmait vévén szemügyre, hogy számtalan apró jelenség, a melyeket az apperceptiónak említett folyamata hozott létre, végre csaknem nyomtalanul eltűnik s bizonyos nagy irányok lesznek uralkodókká, a melyek folyamatától a vallásos gondolkodásnak minden forrásai táplálják.

Ezeket fogjuk levonhatni mindama jelenségekből, a melyeknek bemutatásával jelen értekezésünk foglalkozik.

Muhammed vallásos tanai, a melyeket az arabok oly buzgalommal terjesztettek, Syriában, Babylóniában s Perzsiában régi vallásokkal, szokásokkal, társadalmi intézményekkel s egykor virágzó kultúrák maradványaival jöttek érintkezésbe, a mely érintkezésnek köszönhetők a muhammedán vallásos gondolkodásnak változatos s gazdag jelenségei az első századokban. Muhammedán vallásos képzetek a legkülönbébb módon kombináltattak buddhista, párszi és keresztyén dogmatikai tanokkal. Ez a synkretismus nyilvánul a pseudopróféták egész seregében, irodalmi termékekben és a legkülönbözőbb eredetű törvényekben s szokásokban. Hogy az iszlám első századainak vallásos mozgalmi leginkább az idegen eszmekörökkel s kultúrákkal való érintkezéséből keletkeztek, ismételtén kimondatott*), ez értekezésünkben

*) v. *Kremer*. Die herrschenden Ideen des Islams, 9. s. köv. II. U. a. Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen II. k. 397. I. Culturgeschichte-

azonban éppen néhány csoportját azon konkrét jelenségeknek akarjuk kiemelni és elemezni, melyek azon érintkezés folyamában lépnek föl. Egymásután fogjuk ama tanokat megfigyelni, a melyek indiai, vagy perzsa befolyásra vezethetők vissza, azon álprófétákat, a kik e tanokat hirdették, megvizsgáljuk a muhammedán rationalismus és mysticismus forrásait, egy pillantást fogunk vetni azoknak magatartására, a kik a koránnak s a próféta hiteles, vagy költött szavainak betűszerinti értelméhez ragaszkodva a tulajdonképeni iszlámot képviselték; végül pedig egy jelenséget fogunk bemutatni, a melyet a muhammedán országokban dívott szabad vallásos polémiának tulajdoníthatunk. A politikai szektákra csak annyiban leszünk tekintettel, a mennyiben azt feladatunk multhatatlanul szükségessé teszi.

I.

Ibn Hazm a szekták keletkezéséről.

Azon tény, hogy a muhammedán szekták idegen befolyások alatt keletkeztek, már egy spanyolországi muhammedán író előtt is ismeretes volt, a kinek adataival annál érdekesebb lesz e helyen foglalkozni, minthogy egyik műve talán a muhammedán vallástörténelemnek legfontosabb forrásai közé tartozik s éppen azon kornak végső határán áll, a melylyel foglalkozni akarunk. Ez az író *Abū Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm* *). Munkája «a vallások s szektákról» a legérdekesebb adatoknak egész halmazát foglalja magában. Miután a szerző, a ki a XI. század első felében

liche Streifzüge auf dem Gebiete des Islâms, p. 8. és kk. *Goldziher*, Z. D. M. G. 41. k. 43. l.

*) Ezen igen érdekes egyéniségét a muhammedán vallástörténelemnek megfelelően méltatta s helyét a muhammedán theológiában kijelölte, *Goldziher*, Die Zāhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte, 115. s. köv. 11. A reá vonatkozó bibliografiai adatokat összeállította *Steinschneider*, Polemische und apologetische Literatur zwischen Muslimen, Christen und Juden, 22. s. 99. 11. Ibn Challikánnál (ed. Wüstenfeld, 5. f. 38. l.) említett munkáin kívül a következő munkákat idézi a «Vallásokról és szektákról» való művében: cod. Leyden 1982 (Warner 480) I. 2. r. s. 13. r. egy vitairatát a híres orvos, Muhammed b. Zakarjá *al-Rāzī* ellen, II. 150. egy vitairatot eretnekek ellen. L. még *Goldziher*, Die Zāhiriten 116. l. 1. j.

élt, philosophusok, brahmánok, párszik, zsidók és keresztyének ellen polemizál, a kiknek vallását némely vallásos okirataik vagy más kevésbbé hiteles források alapján ismeri is, érthető, hogy befolyásukat a muhammedán szekták alakulására észrevette. Egyebiránt lehetséges az is, hogy mások már előtte kimondották azt, hogy a hæretikus szekták keletkezése idegen befolyásoknak tulajdonítandó, minthogy a különböző vallások hiveinek akadálytalan érintkezése bő alkalmat szolgáltatott azoknak, hogy egymásnak tanait megismerjek, a mit legjobban bizonyít azon ága az arabs irodalomnak, mely a «vallásokkal s szektákkal» foglalkozik, a mely a különböző vallásoknak nem megvetendő ismeretéről tesz tanúságot. Innen van, hogy némely muhammedán írónak adatai, különösen a párszizmusra nézve, még ma is értékkel bírnak. Ezeknek figyelembevételre indított bennünket arra, hogy Ibn Hazmnak adatait tárgyalásunk alapjául vegyük.

Ibn Hazm az általa muhammedánoknak tekintett hæretikusokat négy csoportba sorozza¹⁾, a *mu'taziliták*, *murgiták*, *si'iták* és *charigiták* csoportjaiba, a melyek közül az első kettőre még lesz alkalmunk visszatérni. Miután azoknak legsarkalatosabb nézeteit fölemlítette, a következőket mondja²⁾ «Az iszlámnak nevét fölveszik azonban olyanok is, a kikre nézve a vallásos pártok mind egyetértének abban, hogy nem muhammedánok. Ilyen a charigitáknak egy része, a mely szerint az ima reggel s este egy-egy térdhajtásból áll, ilyenek azok, a kik az unokákkal és az unokahugokkal való házasságot megengedettnak tartják³⁾, a kik szerint a József szûrája nem tartozik a koránhoz⁴⁾ . . . Ilyenek továbbá azon túlzók a mu'taziliták közül, a kik a lélekvándorlást tanítják⁵⁾, a kik a disznónak zsirjáról s agyvelejéről azt mondják, hogy szabad azokat ededelül használni; . . . egyes túlzók a szuniták közül, a kik azt állítják, hogy vannak a jámborok közt olyanok, a kik kitünőbbek a prófétáknál s angyaloknál s hogy a ki az Istennek lényét megismerte, arra nézve a kötelességek s törvé-

¹⁾ Az idézett kézirat I. 135, r. s. köv. II.

²⁾ 135. v.

³⁾ V. ö. Al-Sahrasztáni, Haarbrücker ford. I. 144. l. Ezt a korán világos tilalma ellenére tették, Szûra IV. 27. v.

⁴⁾ Al-Sahrasztáni I. 145. l.

⁵⁾ Ezekről alább még lesz szó.

nyek megszűnnek.¹⁾ Egy részök az Istennek incarnatióját tanította, mint pl. *al-Halláj*. Voltak a sííták közt is olyanok, a kik tulzásba estek s azt állították, hogy 'Ali b. Abi Tálíb s az utána következő imámok istenek, mások pedig azt, hogy próféták, s a lélekvándorlásban is hittek, mint pl. *al-Szejjid al-İlimjari*²⁾ a költő s mások. Voltak, a kik *Abū-l-Chattāb Muhammed b. Abi Zejnab*³⁾, *al-Mugīra b. Abi sza'id*⁴⁾, *Abu Manzūr al-İgli*⁵⁾, *Bazīg al-İhā'ik*⁶⁾, *Bunān b. Szam'an al-Tamimi*⁷⁾ s mások prófétaságában hittek, a kik 'Alinak e világba való visszatérését hirdették, a koránnak szavait nem vették szó szerint s azokat átvitt értelemben magyarázták. Ezek szerint a korábban az «ég» alatt 'Alit, a «föld» alatt társait, a föláldozandó tehén alatt «azt a bizonyos asszonyt, t. i. Ájisát, az «igazság» alatt szintén 'Alit, «Ğibt» és «Tagūt» bálványok⁸⁾ alatt pedig azt «a két bizonyos embert» t. i. 'Abū Bekrt és 'Omart kell érteni.»

«Mindezek a pártok, úgymond I. H., nem bírnak semmiféle bizonyítékkal, csak szívöknek sugallatát követik.»

Eredetöket a hatalmokra s műveltségökre büszke perzsáknak ellenkezésére vezeti vissza, melylyel az iszlámot fogadták. Szerinte azok ártani akarva az iszlámnak, cselből áttértek, hogy vallásos kérdésekben a legnagyobb zavart okozhassák.⁹⁾

Ibn Hazm tehát belátta azt, hogy az iszlám számtalan eretnek jelenségeinek oka az idegen befolyásokban rejlik, csakhogy ezeket öntudatos ármánykodás művének tekintette, míg mi valószínűnek tartjuk, hogy a perzsák áttérése őszinte volt ugyan¹⁰⁾, de

¹⁾ Mindeme jelenségeket még bővebben tárgyalni fogjuk.

²⁾ Agānī VII. 2. s köv. ll.

³⁾ Al-Sahr. I. 206. s köv. l.

⁴⁾ U. o. 203. l.

⁵⁾ U. o. 205. l.

⁶⁾ U. o. 207. l.

⁷⁾ U. o. 171. l. Mindezeknek szereplését érinti v. *Kremer*, *Geschichte des herrschenden Ideen des Islāms* 193., 377. s köv. l.

⁸⁾ Szūra IV. 54. v. Al-Sahrasztānī is említ ilyen allegorikus magyarázatokat, melyek a sííták között igen el voltak terjedve.

⁹⁾ A helyet közölte I. H. munkájának bécsi kézírata alapján v. *Kremer* az i. h. 10. s köv. ll.

¹⁰⁾ Kivételt kell azonban tennünk azokkal, a kik *Fihriszt* I. 338. l. fel vannak sorolva.

mivel képzeteket, a melyek századokon át nemzedékről nemzedékre öröklődtek, nem lehet egyszerre kiirtani, s szokásokat, törvényeket, a miket idegen népszellem teremtett meg, nem lehet hirtelen fölvenni, azért érthető az is, hogy az öntudatlanul még mindig működő régi árja vallásos képzetek befolyásolták az iszlám fölvétele után is a perzsák vallásos gondolkodását s életét, úgy hogy az ő iszlámjoknak egészen sajátos jelleget kölcsönöztek. A chárigiták két térd hajtásában, a melyek az imát pótolják, talán a Goldziher által sokszorosan kimutatott régi beduin oppositiónak egy maradványa rejlik. Az I. H. által felsorolt egyéb eretnkeségekben nem nehéz buddhiztikus tanoknak (lélekvándorlás és incarnatió) befolyását észrevenni, a melyről azonban még részletesebben fogunk szólni. E jelenségek mindenesetre azt bizonyítják, hogy azon kifejlődött kulturával bíró népek szelleme, a melyek vallásukat az iszlámmal fölcserélni kénytelenek valának, nagy küzdelmeken ment keresztül, míg végre saját egyéniségöket s szellemi birtokukat némileg érvényre emelve, az iszlámnak azt az alakot adták meg, mely egyéniségöknek leginkább megfelelt.

II.

A lélekvándorlás tana.

A lélekvándorlás tana, mely Indiából¹⁾ indult ki s már a görög klasszikus írók előtt is ismeretes volt, helyet talált egyik-másik előázsiái gnosztikus szektának tanai között is s ezen az úton ismerkedtek meg vele a muhammedán írók. A korábban még nincs szó erről a tanról s az araboknak sejtelmök sem volt róla²⁾. Mindamellettt miután megismerkedtek e tannal³⁾, voltak olyanok, a kik a korábban keresték s megtalálták azt.

¹⁾ Az arabok előtt ismeretes indiai tanokat a lélekvándorlásról I. Sahr. II. 362.

²⁾ Al-Sahrasztáni II. 339. l. említi ugyan, hogy voltak arabok, a kik a lélekvándorlásban hittek, de az összefüggés mutatja, hogy ott egészen másról van szó, csak al-Sahr. tetszett ama nézetének ezt a nevet adni.

³⁾ Al-Sahr. a szabæusoknak (II. 75. l.) s. két dualisztikus szektának, a melyeket, *Kainawija* és *Sijámijának* nevez (I. 297.) tulajdonítja a lélek-vándorlás tanát. Valószínűleg a gnosztikus *kainitákat* és *ebjonitákat* kell értenünk ama szekták alatt.

Épen azon férfiak között, a kik az iszlámban a rationalismust képviselték, a kik az Istennek szellemi voltát, az akarat szabadságát, az Istennek igazságos világuralmát hirdették, gínnel s boszorkányok létét tagadták, épen ezen rationalisták között, a kiket mutazilitáknak neveztek, akadtak olyanok, a kik a lélekvándorlás tanának híveivé lettek ¹⁾. A jelenség azonban megmagyarázható. Egy merész mutazilita sejtne, *Ibráhím b. szajjár al-Nazzánnak* hívei, vagy épen tanítványai, Alhmed b. Hajit és Alhmed b. Mánús léptek föl e tannal. Nézetök szerint az Isten egykor mind a lényeket tökéleteseknek és boldogoknak teremtette, mert lehetetlen, hogy az Isten teremtményei kezdettől fogva tökéletlenek s szenvedésekre teremtettek lettek volna. De csak egy részök cselekedett mindig jól, más részök vagy részben jól, részben rosszul, vagy mindig rosszul cselekedett. Azok, a melyek mindig jól cselekedtek, a paradicsomba jutottak, vagy angyalokká lettek, a melyek mindig a rosszat cselekedték a pokolba, vagy sejtá-nokká lettek, az ingadozók osztályának lelkei az e világi teremtményekbe kerültek, a hol cselekedeteik szerint jó vagy rossz sorsban részesülnek. Eltérők a nézetek, hogy a lélekvándorlásnál az embernek lelke állatba is juthat-e, vagy minden lénynek lelke csak a maga fájához tartozó teremtményben lakozhatik ²⁾. A *Dahrija* nevű szekta, mely a világ örökkévalóságát tanította, az utóbbi nézetet vallotta, az előbbi a fentemlített két mutazilita és a híres orvos, *'Abu Bekr Muhammed b. Zakarijá ab Râzi* ³⁾, a ki ebbeli nézeteinek egy *Al-'ilm al-'ilâhi* című munkájában ad kifejezést. Erről nemcsak Ibn Hazm értesít bennünket, hanem *Maimonides* is, a ki nagy philosophiai művében ⁴⁾ fölhozza al-Râzi nézeteit, melyek arra nézve

¹⁾ *Ibn Hazm* I. fol. 36. r. *Abü-l-Ma'âlî Abd al-Malik al-Guwejni*, *Kitáb al-irsád fi 'uṣūl al-'itikād*, leideni kézirat, cod. Gol. fol. 60 v. Al-Sahr. I. 62. *Fachr al-Dîn al-Râzi*, *Kitáb al-muḥaṣṣal*, leid. kézir. cod. Landberg, 565. 38. l. U. a. *Mafûtiḥ al-ğarb* IV. 57. l.

²⁾ A lélekvándorlás neve arabul »tanászueh», az állatok testében való lélekvándorlásra külön szó van: »maszch». Erről külön fejezetet találunk *'Abû Al-Leit Al-Szamarkandi* misztikus írónak munkájában, *Busztân al-'arifîn* kairói marg. kiad. 184. s. köv. II., a kinél azonban ez inkább metamorfózist mint metempsykhosist jelent.

³⁾ *Ibn Hazm* U. o.

⁴⁾ *Guide des égarés* III. 67. l. a hol Muuk Maimûni egy másik nyilatkozatát is idézi.

igen jellemzők. Megtudjuk általa, hogy a nagy orvos azt bizonyította művében, hogy az emberi életben előforduló bajok, gondok, fájdalmak és szenvedések sokkal felülmulják örömeit, úgy hogy *létezése* valóságos csapás reá nézve. Ez tehát a pessimistikus alap, a melyre al-Rázinak tana a lélekvándorlásról épült, a mely tan ama rationlaistáknak theodiceája. Így e nézetek, habár első pillanatra különöseksnek látszanak is előttünk, igen érthetők lesznek. Honnan vannak a teremtmények szenvedései? Miért kell szenvedniök? — A bennök lakozó idegen vándorló léleknek, úgy mondanak, kell megbűnhődnie tetteiért. Olyan muhammedánnak, a ki a korán és a prófeta szunnájának betűjéhez ragaszkodott, mivel nem keresett igazságot Alláh tetteiben, nem volt szüksége a kérdésnek illetén megoldására, de igenis a rationalistának, a ki eszében s erkölcsi ítéletében föltétlenül bízott s mindenütt igazságot keresett. Tanulságosak e jelenségek azért is, mert azt mutatják, hogy pessimismus és buddhismus épen úgy vonzották egymást a X. mint a XIX. században.

Al-Rázitól a következő versek maradtak ránk ¹⁾, a melyek nézeteire is világot vetnek:

«Életemre, nem tudom, hová vezet utam,
Habár a hanyatlás arra tanít, hogy gyors a távozás,
S hol van a szellemnek helye, ha kimegy
Az összeomló csarnokból, a pusztuló testből?»

Ahmed b. Hájit és Ahmed b. Mánusz a lélekvándorlást találták kifejezve a koránnak eme szavaiban: «Ó ember, mi csábított el téged a te kegyelmes Uradtól, a ki téged teremtett, alkotott, képezett, s *összetett oly alakban, a minőben akart?*» ²⁾

Volt azonban e két műtazilita egyikénél a metempsykhosisról való tannak igen sajátos következménye is. ³⁾ Ha az állatokban büntetésből szenvedő lelkek vannak, természetes, hogy ezeknek, épen úgy, mint az embereknek, Isten által küldöttekre, prófétákra

¹⁾ *Ibn 'Abi Usejbia* ed. Müller I. 315. l. A lélekvándorlás képzetét használja fel a pesszimisztikus költő 'Abū-l-'Alá al-Ma'arri is, midőn azt mondja: «Ha igaz a lélekvándorlás, úgy te Mózes vagy, atyád pedig a feláldozott Izsák volt» *Diván Szákt al-zend*, ed. Kairo 1303. I. 64. l.

²⁾ LXXXII. szúra 6—8. v.

³⁾ Sahr. az id. h. Fachr al-Din Al-Rázi u. o. Ibn Hazm. I. fol. 31. v. és fol. 145. v.

van szükségök, s ezt a sajátosságos tant, melyet Ibn Hájít állított fel, két korán verssel igyekezett bizonyítani. Az egyik (Szûra 6, 38.) szerint ugyanis minden állatfaj külön közösséget (umma) képez, a másik szerint pedig (Szûra 35, 22.) nincsen közösség, a melyben próféta ne lépett volna fel, világos tehát, úgy gondolja dogmatikusunk, hogy az állatok között is kell prófétáknak lenniök.

A lélekvándorlás tana azon zsidó vallásbölcsesek részéről is, a kik a mu'tazilita iskolához tartoztak, vagy kiválóan annak befolyása alatt állottak, nagy határozottsággal utasítottatott vissza. *Száadja al-Fajjûmi*, babyloniai iskolafő a X. század első felében, a ki egyik igen nevezetes alakja a zsidó vallástörténelemnek, vallásbölcseészeti munkájában ¹⁾ megtámadja a lélekvándorlás tanát, a melyet egy zsidó eretnek szekta már elsajátított, később pedig egy karaita írónál találkozunk a lélekvándorlás tanával, a ki külön fejezetet szentel neki, a melyben czáfolgatja azt ²⁾. Legkevényebben támadta meg annak pessimistikus alapját *Maimonides*, a kit azonban különösen némely arabs költők pessimismusára nézve ebben Jehuda Halévi már megelőzött.

Sokkal nagyobb volt a lélekvándorlás tanának befolyása a túlzó si'ítakra. *Al-Sahrasztáni* szerint ezek a lélekvándorlás és incarnatió tanaira nézve mind egyetértenek. «Tényleg, úgymond al-Sahr, a lélekvándorlás tana minden vallásos közösségnek egyik szektájánál megtalálható, így a mágusok közt a mazdakitáknál, az indusok közt a brahmánoknál, egyeseknél a philosophusok és sabæusok közül.» A si'ítáknak különösen az *al-Churramija* nevű ága volt ismeretes arról, hogy e tanhoz csatlakozott, de azért a si'íták valamennyien igen hajlandók voltak azt elfogadni, úgy hogy midőn a későbbi muhammedán mystikusok az incarnatió tanát fölvtették, ez a si'íták befolyásának tulajdonított. ³⁾

A *Churramija* név alatt a muhammedán írók, úgy látszik,

¹⁾ Kitáb al-amánát wa-l-iftigádát. ed. Landauer, 207. s. köv. v. II.

²⁾ *József al Basir*, Kitáb al-muhtavi, dr. Kaufmann D. orsz. rabbi-képző intézeti tanár kézírata, fol. 89. r. A munka szerzőjéről l. *Frankl*, Ein mu'tazilitischer Kalâm (Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. der kais. Akad. LXXI.) 169. s. köv. II. U. a. szerzőtől, Beiträge zur Litteraturgeschichte der Karäer (A berlini Lehranstalt für die Wissensch. d. Judenthums V. értesítőjében) 5. s. köv. II.

³⁾ *Ibn Chaldûn*, Mukaddima 394. s. köv. I.

mindazon kommunisztikus irányú szektákat értik, melyek az iszlám első századaiban, különösen Perzsiában keletkeztek. *Abdallah b. Mu'ávijának* tulajdonítatik a legrégebben a churramita szektának alapítása.¹⁾ A lélekvándorlást s az incarnatiót is tanította. A lelkek szerinte emberből emberbe vándorolnak s az egyiknek bűnei a másikon toroltatnak meg. Így vándorolt az Istennek szelleme is e sííta nézete szerint, míg végre ő hozzá jutott, a ki annak incarnációja és prófétája.

A churramita szektához tartoztak a fönebb említett *Abú Manşûr al-'Ígli* nevű álprófétának hívei is, a kik a koránnak törvényeit allegorikus módon magyarázták, hogy így azok nyügétől megszabaduljanak²⁾, úgyszintén egy *Bábek* nevű álpróféta, a kinek életéről érdekes adatokat tartott fenn számunkra egy tizedik századbéli író, a melyekben az álpróféta ellenségeinek elbeszélését híveinek mondáival egyesíti.³⁾

Nem nehéz fölismerni az eddig felsorolt jelenségekben az indiai és perzsa befolyásokat. A rationalisták, a kik a rossz keletkezésének s eredeti okainak kutatásával foglalkoznak (a mely problémának megoldása a perzsa vallásos gondolkodás fölött dominált), a lélekvándorlás tanának segítségével akarnak kielégítő világnézetet nyújtani, a perzsa emberistenítés befolyása alatt lépnek föl az ultrasííták emberi bálványai, a régi tanok erejének megtörte s az új eszméknek még meg nem szilárdult hatalma magyarázza meg az iszlám vallásos és erkölcsi institutióival szemben való engedetlenséget, a melyre az allegorikus koránmagyarázat csak az utat nyitotta meg.⁴⁾

III.

Alpróféták.

Sajátságos jelenségei az iszlám első századainak a pseudo-próféták. Igen számosan léptek föl e korban az iszlám országai-

¹⁾ Al-Sahr. I. 171. l.

²⁾ Al-Sahr. I. 206. l.

³⁾ Fihriszt, I. 342. s. köv. II.

⁴⁾ Igen érdekesek a lélekvándorlás tanára nézve *al-Masz'ûdi* megjegyzései, *Prairies d'or* II. 269. l., IV. 65. l., VI. 379. l.

ban azon kijelentéssel, hogy ők épúgy mint Muhammed, az Isten-től küldettek. Némelyek közülök ravasz politikai kalandorok voltak, a kik azt hitték, hogy céljokat így könnyebben valósíthatják meg, mások pedig rajongók, a kiknek lelkiületére Muhammed példája volt befolyással. Még a legnagyobbak is közöttök csak igen rövid ideig tarthatták magokat, a mi kis részben azt bizonyítja, hogy egyéniségek nem bírt olyan értékkel és súlylyal, hogy mara-dandó hatással lehettek volna, de leginkább azt, hogy az iszlám országaiban a mértékadó körök, különösen a «fukahá», a muham-medán vallásos tanok és törvények által sokkal józanabb irány követésére indítottak, hogysem ilyen mozgalmaknak tért enged-tek volna.

Habár a muhammedán vallásos gondolkodás mystikus irá-nyával alább még foglalkozni fogunk, mégis már itt akarunk jel-lemezni egy II. századbéli muhammedán pantheistát, a ki a régibb muhammedán mysticismusnak egyik kimagasló alakja, de sze-replése miatt az álprófétákhoz sorozhatjuk. Ez a szomorú sorsra jutott mély érzésű mystikus: '*Abû Mugith al-Ifuszejn al-Hallág.**)

Születési helyére nézve a nézetek eltérők, némelyek szerint Bejdá'-ban, mások szerint Niszábûrban, ismét mások szerint Mervben született. Vannak még más eltérő adatok is, úgy hogy a legrégebb tudósító, egy X. századbéli író, Ibn 'Abî al-Nedim lehe-tetlennek mondja al-Hallág születési helyének megállapítását. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy Perzsiában született. Némely írók szerint a híres misztikusnak, Abû-l-Kászim al-Günejdnek volt tanítványa. Nagyapja mágus volt. Ő maga mindig a mystikusok nyelvén beszélt és írta meg munkáit. Az incarnatió tanát hir-dette s önmagát is incarnationának tartotta. Az imént említett X. századbéli író egy ellenséges indulatú értesítést tartott fenn számunkra, a mely azonban régiségénél fogva némi érdeklél bír. Ezen értesítés szerint al-Hallág szemfényvesztő lett volna, a ki a szûfi-k (mystikusok) tanait és kifejezés módjokat (terminusait) a maga céljaira felhasználta, a ki mindenféle tudományhoz akart

*) *L. v. Kremer*, Die herrschenden Ideen etc. 70. s. köv. 11. Az általa említett forrásokno kívül *Fihriszt* I. 190. s. köv. 11. *Al-Sa'ráni*, *Lavâkîh al'anvâr fî tabakât al'achjâr* I. 143. s. köv. 11. *Al-Bérûni* Chronológiája 211. l. L. még Haarbrücker adatait al-Sahr. fordításában II. 417. l.

érteni, a valóságban pedig tudatlan volt, e mellett vakmerő a fejedelmekkel szemben, összeesküvő, a ki a rendet föl akarta forgatni. Társai előtt magát Istennek mondta, az incarnatiót tanította, külsőleg a királyokkal szemben síismust, a néppel szemben pedig szűfismust mutatott. Szorongattatván, úgymond az Ibn Abi al-Nedimből idézett író, *al-Haszan 'Ali b. 'Iszának* adatott át, a ki vitatkozásba elegyedett vele s tudatlanságát kimutatta. Végül még azt is szemére vetette, hogy nem tudja ő maga sem, hogy mit mond. Példakép al-Hallág egy munkájából a következő szavakat idézé: «Jaj nektek, emberek, majd lejön a fényeskedő világosság ura, a mely csillog, miután fényeskedett.» «Mennyi szükséged volna a művelődésre!» tevé hozzá a tiszta kifejezésre sokat adó hivatalnok.

Hogy al-Hallág szemfényvesztést is űzött, arra I. A. al-Nedim egy elbeszélést közöl. Egyszer kezével egy mozdulatot végzett, mire a körülötte levőkre pénzma kezdett hullani, újabb kézmozdulatára pedig drachmák hullottak. Egy értelmes néző erre megjegyzé: «Látok ösmeretes, közönséges drachmákat, de csak akkor bihetünk neked, ha olyan drachmát adsz nekünk, melyen a te neved s az apád neve van.»

«Hogyan, feleli al-Hallág, hiszen ilyet nem csinálnak?»

«A ki ide tudja varázsolni azt, a mi nincs itt, az készíteni is tud olyat, a mit mások nem készítenek» volt a hitetlen néző válasza.

Ezen elbeszélések azt mutatják, hogy al-Hallág hosszú ideig igen széles körökben nagy népszerűségnek örvendett s épen e népszerűségének, a mely esetleg veszedelmessé válhatott volna, tulajdonítható a kalifa kegyetlen eljárása vele szemben. Az alsóbb néposztálynál szemfényvesztései által lett híressé, a jámborok előtt életmódja s szufistikus tanai rejtették el az eretneket, sőt a fejedelmeket is félrevezethette, a midőn síismus felé hajló tanokat hangoztatott előttök, a mely tanok a fejedelmek tekintélyét igen magasra emelték.

Munkáinak reánk maradt czimei azt mutatják, hogy némelyiknek igen zavaros lehetett a tartalma, de mutatják a különféle befolyásokat is, a melyek alatt fejlődött. Egynek a czime «*Al-'adl va-l-tauhîd*», (Igazság és egység) a régibb rationalis dogmatikára, mint forrásra vall. Viszont más munkák, mint pl.

«A teremtet és örök betűk- meg az általános nevekről» msytikus eredetűek. Alehymióval is foglalkozott.

Mindeme munkáiból azonban csak egyes mondatokat, verseket ismerünk, a miket jámbor szűfik tartottak fenn számunkra, a kik nem tudták elhinni, hogy a kinek munkáiban esetleg mély és igaz vallásos érzésnek kifejezésével találkoztak, eretnek lett volna. Így találunk több neki tulajdonított mondást al-Sa'râninak biográfiai munkájában, ¹⁾ a melyek közül néhányat idézünk:

«A ki egyebet is lát, mint az Istent, az nem mondhatja, hogy megismerte az egy Istent, a kiből a dolgok erednek.»

«A ki az igazságot (az Istent) a hitnek világosságával akarja elérni, olyan mint a ki a napnak világosságát a gyertya világa mellett akarja fölkeresni.²⁾

Érdekes misztikus versek a következők:

«Nincsen köztem s az igazság (Isten) között kettő, ³⁾»

«Nincs bizonyíték koránversek és következtetésekben.»

«A bizonyított, a mely az övé, tőle ered, hozzá vezet, benne van,»

«Az igazság, melyet a tudásban s a korábban találtunk.»

«Ez az én létem, nyílt állításom, nézetem», [som]

«Ez egyesülés ⁴⁾ ez tanúságtételem az Isten egysége mellett és hitvallá-

«Ez megnyilatkozása az igazság világosságának, fény,»

«A mely bizony ott csillog az ő magaslatain a fejedelem által,»

«A ki nem bizonyítja mesterségesen a teremtő létét.»

Az Isten nevére a következőket mondja: ⁵⁾

«O titok, titok, mely oly finom,»

«Hogy elrejtőzik minden élő gondolata elől»

«S mégis kívül-belül megnyilatkozik»

«Minden dolognak, minden dologban.»

Mindezekből al-Ĥallág mysticismusa világos, a melyet azonban kortársai nem tartottak volna eretnekségnek. Az a mi az iszlám hivatalos képviselőit arra indította, hogy ellenségei legyenek, különösen azon mondása volt: «'Anā al-ḥaqq» (Én vagyok az Isten).

¹⁾ Az i. h.

²⁾ Az Isten csak a benne való elmerülés által ismerhető meg.

³⁾ Közvetítő, összekötő kapocs, mert egészen elmerültem benne, azonos vagyok vele.

⁴⁾ «Tavallhud.» E terminus eredetéről l. alább 34. l.

⁵⁾ Fachr al-Din al-Rûzi, Mafûtiḥ al-gejb I. 225. l.

Hasonló nyilatkozatokat tett műveiben s leveleiben is, a melyek természetesen a muhammedán vallásos tudatnak igen kemény megsértései voltak. Ezen körülmény, valamint az is, hogy híveket tudott magának szerezni, végre a hatalom képviselőit lépésekre kényszerítette ellene.

Egyik forrásunk ¹⁾ szerint Szûsz városában fogatott, el, miután tagadta, hogy ő al-Hallág lenne. Egy másik elbeszélés szerint a kádik előtt szunnitának vallotta magát. Az előbbi elbeszélés ellentétben áll al-Hallág azon bátor magatartásával, s nyugalomával, melyekkel később a vele történeteket eltitrte. A kádik által kihallgattatván, a kik elé a lázadástól félő al-Muktadir ²⁾ kalifa által állíttatott, azoknak egyike, Abû-l-'Abbász b. Szurejg nem akart fölötte ítéletet mondani. Azonban egy másik, Abû Bekr b. Dâwûd ³⁾ nem habozott a kalifának tetsző ítélet hozatalában, a miben társakra is talált.

Hiába figyelmeztette al-Hallág bírát arra, hogy ő igaz muszlim, szunnita, nem chárígita, az ítélet megírásával foglalkozó kádik nem hallgattak reá. Az ítélet kimondása után a kalifa parancsára ezer korbácsütést kellett elszenvednie, végtagjai levágtak, teste elégettetett, fejét pedig Bagdádnak egy hidján kitézték. Ilyen véget ért a misztikus író, a ki az Elő-Ázsiában elterjedt tanoknak az incarnatióról pragnans kifejezést adott. Hivei holtá után azt hirdették, hogy a halálítélet al-Hallágnak egy hasonmásán hajtattott végre, ő maga még vissza fog térni, hogy megbüntesse ellenségeit. Igazhitősége felett a dogmatikusok és mystikusok között késő századokig nézeteltérések uralkodtak.

Al-Hallágnál sokkal nagyobb politikai jelentőségre tett szert egy al-Mukanna ⁴⁾ nevű kalandor, a ki al-Mahdi kalifa alatt ⁵⁾ hasonló tanokkal lépett fel, a lélekvándorlást tanítva, önmagát az isteni szellem incarnatiójának hirdetve. Al-Mahdinak három seregét verte vissza, míg végre sikerült a kalifa egyesített seregeinek a

¹⁾ Fihriszt, az i. h.

²⁾ Egy al-Sa'râni által idézett adat szerint Ga'far b. al-Mu'tadid alatt ítéltetett halálra.

³⁾ *Ibn Challikân* egy Abû 'Omer nevűt említ.

⁴⁾ *Weil*, *Gesch. der Chalifen* II. 101. s köv. II.

⁵⁾ *Al-Tabari*, *Annales* III. 484. s köv. I. 494. I. s a *Weil* által idézett forrásokat.

várat, a melybe visszavonúlt, elfoglalni, ő maga azonban megmérgezte magát, palotáját pedig mindenestől elégette.¹⁾ Hívei azt hitték róla, hogy az égbe fölszállott s hogy még vissza fog térni.

Hasonlót mondtak az omajjád dynastia megdöntjéről, Abú Muszlim al-Churaszániról, a ki életében ugyan csak politikai szerepet játszott, de mivel azon országban, a hol hatalma egész teljességében nyilvánult, a nép egykönnyen el nem felejtette, halála után működésének vallásos jelentőséget tulajdonítottak. Egy régi tudósítás szerint²⁾ voltak Choraszánban emberek, a kik őt az imámnak tartották, egy Iszlák nevű ember pedig Mavara al-nahr tartományban az ott lakó törököknek hirdette Abú Muszlimnak prófétaságát s egykor leendő visszatértét. Megjelenéséig Rejjnek hegyei közt van fogva. Ezen Iszlákról mások ismét azt beszélték, hogy magát Zarathustra által felhatalmazott prófétának tartotta. Az Abú Muszlimhoz, eme vérszomjas hadvezérhez fűződő tanokban s mondákban, a melyek a muhammedán eretnekek hazájában, Perzsiában keletkeztek, ismét csak a perzsa emberistenítésnek befolyását kell látnunk, a mely évszázadokon át tápláltatva s nagyra növesztve nem volt egykönnyen kiirtható a lelkekből. Mintha kiolthatatlan szomjúság lakott volna a perzsákban emberi istenek után, úgy keresték a kiválóbb egyéniségeket, hogy azokat bálványaikká tegyék. S a vágy az istenség incarnatiói után ki is elégtetett, a népszellem megteremtette magának az egyéniségeket, a melyek az incarnatio tanát képviselték. Hogy az Abú Muszlimban hívő szekta egészen perzsa eredetű, bizonyítja azon körülmény, hogy egyik forrásunk tisztán churaszáninak, egy másik pedig a mazdakiták egyik ágának nevezi.

A synkretismust, mely az iszlám első századaiban különösen Perzsiában keletkezett, legjobban világítja meg egy álprófétának Beháferid b. Mäh Ferudín-nak³⁾ tana, a ki Abú Muszlimnak kortársa volt. Ezen álpróféta eredetileg mágus volt, de azután saját

¹⁾ *Al-Bérini* (211. l.) említi, hogy még az ő idejében is voltak Mavara al-nahr tartományban olyanok, a kik az *al-Mukanna'* vallását vallották. Története, a mely eredetileg perzsául volt megírva, lefordítottatott arabra is.

²⁾ *Fihrist* I. 344. l. V. ö. Sahrastáni-Haarbrücker I. 173. s 293. ll.

³⁾ *Fihrist* I. 344. l. *Al-Bérini*, 210. l. *Al-Sahrastáni* I. 283. l. Az utóbbi a Beháferidja szektát a Szejszánijával együtt említi, alapítójának pedig Chawáft Niszábürrból mondja.

tant állított fel, a melynek elfogadására különösen a mágusokat szólította fel. Elismerte a Zarathustra prófétaságát, de a perzsák törvényeivel igen sok dologban ellentétes állást foglalt el. Megtiltotta a borivást, az anyákkal, leányokkal s nővérekkel való házasságot (a perzsa szokás ellenére). Hét imát parancsolt,¹⁾ a miket térden állva s a nap felé fordúlva kellett elvégezni. Mindezek egy perzsául írt könyvben voltak megírva. A borivás tilalma, a vérrokonokkal való házasság eltiltása, a hét ima muhammedán befolyásra vallanak. Nem csoda tehát, hogy midőn 'Abû Muszlim egyszer Niszabûrba jött, a *môbedok* (papok) azon panasszal járultak eléje, hogy Behâferid az iszlámot meg az ő vallásukat meghamisítja. Behâferid az iszlámra való áttérésre kényszerítettetett, de azután mégis boszorkánysággal vádoltatván, kivégeztetett. Hívei azt állították, hogy sárga lovon a mennyekbe fölszállott s egykor még ugyanazon a lovon fog visszatérni, hogy ellenségein boszút álljon.

Al-Bêrûni ²⁾ egy perzsa ifjúról Ibn 'Abi Zakarijâ' al-Tam-namiról is tesz említést, a kinek nézetei még tarkább keveréket képeznek. Föllépésre astrologiai számítások indították, a melyek azt mutatják, hogy a perzsák várva várták az időt, a melyben uralmukat visszanyerhetik. Várakozásaik s reményeik teljesülésének idejét asztrologiai számításokkal igyekeztek meghatározni. Van valami megható azon convulsiókban, a melyekkel e vén, egykor oly hatalmas kulturnép saját szellemét az iszlám tanaival s társadalmi intézményeivel szemben megóvni akarta, habár e védekezése néha oly eltévelyedett jelenségekben nyilvánul, mint a minők e pseudo-próféták.

Még egy ilyenről vannak bővebb adataink, Abû Ga'far Muhammed b. 'Alî b. al-Salamgâniról.³⁾ Ez is tanította a lélekvándorlást és incarnatiót, elengedte az imádkozást és a böjtöt meg az iszlámnak egyéb intézményeit, megengedte a vérrokonokkal való házasságot. Ezekben ismét világos a perzsa befolyás.

Tanait több munkában fejtette ki, a melyek közül egy, a

¹⁾ Ibn Abi al-Nedim szerint, épen úgy mint az iszlám csak ötöt.

²⁾ 213. l.

³⁾ *Fihrist* I. 196. s 360. l. még több helyen. *Al-Bêrûni* 214. l. *Ibn al Athir*, Ta'rich al-Kâmil 322. év. *Abulfeda* Annales, ed. Reiske II. 382. l. *Ibn Chalikân*, ed. Wüstenfeld II. 129. l.

melynek czíme *A hatodik érzék* volt, a vallásos törvények elhagyásáról szólt.

De ha a perzsa népszellem fáradhatatlan volt álpróféták s eretnek tanok létrehozásában, az iszlámnak hű képviselői, a kik a koránhoz és a prófeta szunnájához ragaszkodtak, a theologusok (fukahá) ép oly fáradhatatlanok s kegyetlenek voltak az eretnekség kiirtásában. Ibn al-Salamgani, a ki társaival együtt darab ideig rejtőzködött, végre a vezir Ibn Mukla által elfogatott s a jogtudósok (a kik egyszersmind theologusok voltak) ítélőszéke elé állíttatott. Itt hiveinek azt parancsolták, hogy adjanak kifejezést Ibn al-Salamgani iránt való tiszteletlenségöknek, így akarván megtudni, hogy valóban az Isten incarnatiójának tartják-e. Az egyik vonakodva eleget tett a felszólításnak, a másik azonban megcsókolta al-Salamgani szakállát s fejét, e szavakat mondván: «Iláhi, szejjidi» (Istenem, uram). Ezek után Ibn al-Salamgani tagadása hiába való volt, hozzá hű maradt társával együtt keresztre feszítettetett és elégettetett.

Az álpróféták azonban nem értek mindig ily szomorú véget. Úgy látszik, komolyan csak akkor üldöztettek, ha egyéniségök ereje őket veszedelmesekké tette s ha az incarnatio tanítása által az e felfogáshoz annyira ragaszkodó perzsákat s az Indiával érintkező muhammedán népet magokhoz vonzották. Később, különösen midőn az Eufrátes melletti nagy kulturvárosokban a rationalismus mindinkább uralkodó lett, az uralkodó néposztály, melyben már szkeptikusok is lehettek szép számmal, egyáltalában nem vette már komolyan ezen álpróféták ügyét. Egy spanyolországi író, *Ibn Abdi Rabbihí*, «*Al-'ikd al-farid*» című munkájában ¹⁾ egy rövid fejezetet szentel az álprófétáknak, a melynek adatait történetírókból merítette ²⁾ s a melyeknek hitelességében, daczára adomaszerű természetöknek, nincs okunk kételkedni. Bennök számos álprófétát említ, a kik különösen al-Mahdi s al-Mamún kalifák idejében léptek föl s kihallgatásuk rendesn azzal végződött, hogy kinevelték s szabadon bocsátották őket. Egy Tumâma b. Asrasz nevű dogmatikus, a ki al Ma'mún udvaránál élt, Ibn Abdi Rabbihí elbeszélései szerint sok meglehetősen durva tréfát engedett meg magának e

¹⁾ ed. Bülák 1302. III. köt. 300. s köv. 11.

²⁾ Pl. *al-Tabariból* III. 169. l.

prófétákkal szemben. A mód, a melyben Tumâma velök elbánik, annyira megfelel ezen máshonnan is ismert rationalista dogmatikus jellemének s gondolkodásmódjának, hogy e körülményt bizonyítéknak tekinthetjük az elbeszélések hitelessége mellett. Tumâma eljárása érthető, ha ismerjük az al-Ma'mûn korabeli rationalismus következetességét, a mely előtt ama tudatlan álprófétáknak néha erkölcstelen nézeteikkel nevetségeseknek kellett feltűnniök.

Két esetet említ Ibn Abdi Rabbihi, a melyekben az álpróféták halálra ítéltettek. Az egyikben a kihallgatott a koránnal kelt versenyre, annál szebbet akarván írni, a mely kísérlettel több köl-tőnél is találkozunk, habár a korán ékesszólásának utólérhetetlen volta csaknem dogmává lett. A másikban a pseudoprófeta a bor-ivást engedte meg. Mindkét esetben tehát az iszlámmal szemben való nyílt oppositio van előttünk.

Mind az eddig felsorolt jelenségeket tanulságosaknak tartjuk az iszlám történetére nézve, mert azt mutatják, hogy a megtérített népeknek eredeti vallásos képzetek még mindig éltek s megteremtettek magoknak megfelelő egyéniségeket, a melyek azután a népnek egy részét magokhoz vonzották. Látjuk a korán s a prófeta szunnája képviselőinek szakadatlan küzdelmét e képzetek ellen, a mely számtalan áldozatot követelhetett, de azért még sem voltak képesek megakadályozni azt, hogy a keleti iszlámnak népei saját szellemöknek mind e mai napig félreismerhetetlen bélyegét rá ne üssék az *ő iszlámjokra*. A világvallásnak minden pontban való egysége itt is lehetetlennek bizonyult.

E jelenségekből azonban levonhatjuk azon tanulságot is, hogy az emberi nézetek történetében bizonyos időkben vak szükség-szerűség mutatkozik. Az iszlám első századainak eretnek szektáiban, a vallásos nézetek s törvények azon zűrzavarában, melyet e korban Elő-Ázsia népeinél megfigyelhetünk, csak a vakon működő lelki mechanismust láthatjuk, a melynek segítségével a régibb vallásos képzetek az iszlám tanaival szemben érvényesülni igyekeztek.

Rabszolgasága az emberi szellemnek, hogy ha öröklött nézetek tekintet nélkül értékre megtörhetetlen erővel képesek magokat a tudatban fentartani, ha külső tényezők által a legfuresább módon kevertetnek össze, s csak ezt láthatjuk az eddig tárgyalt jelenségek legnagyobb részénél. De ez nem volt mindenütt s min-

dig így az iszlámban. Az iszlám első századainak talán leghatalmasabb mozgalma az volt, mely a vallásos rationalismust megteremtette s a mely méltó volt azon kulturában helyet foglalni s fölötte uralkodni, melyet a muhammedán társadalom oly bámulatos gyorsasággal fejlesztett. Ha az emberi cselekvésnek szabadsága abban áll, hogy az ember a lelki élet tényezői között az erkölcsi törvényt, vagy az erkölcsi eszméket uralkodókká teheti, úgy az emberi nézetek szabadsága abban áll, hogy azokat az ész, a rationalis megismerés határozza meg. Hogy az iszlám e megismerést fontos tényezőnek, a korán- és a szunnával egyenlő jogosultságú tényezőnek ismerte el a vallásos gondolkodásban, hogy annak még a korán s a szunna szavaival ellentétben is érvényt tudott szerezni, az az iszlámnak érdeme és dicsősége, hogy ezen rationalismus nem fejlődött a megkezdett irányban tovább, az a muhammedán társadalom kulturája sülyedésének részben oka s részben következménye. Ezen rationalismusról, a vallásos nézetek ezen szabadságának keletkezéséről fog a következő fejezet szólni.

IV.

A rationalis dogmatika eredetéről s fejlődésének főbb mozzanatairól.

«Már az omajjádok uralmának vége felé (a hígra 130. éve körül, 747—8. Kr. u.) lépett föl először azon nézet, hogy a *koránt teremtettnék* kell tekinteni. Azon furesa cím alatt pedig: «Teremtve van-e a korán, vagy nem?» a következő században egyike a legfigyelemreméltóbb s az iszlám egész irányára nézve legfontosabb kérdéseknek oldatott meg.» Eme szavakkal kezdi Kremer az iszlám ismeretére nézve fontos munkájában azon fejezetet,¹⁾ mely a korán rationalis felfogásáról szól. Tényleg furesának kell találnunk a kérdést a korán teremtetett voltáról, ha csak azon előzményeket vesszük figyelembe, a melyek az iszlám addigi irodalmában adva voltak. — Kremer maga azt állítja a muhammedán rationalisták némely tanairól, hogy azok a byzantin egyházi írók, mint pl. Johannes Damascenus befolyása alatt keletkeztek.²⁾ Néze-

¹⁾ Gesch. der herrschenden Ideen des Islams 233. l.

²⁾ Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen II. 402. l.

tünk szerint ugyanitt kell keresnünk ezen dogmatikai kérdésnek forrását is.

Johannes Damascenus az iszlám ellen írt polemikus munkájának töredékeiben, a melyek reánk maradtak,¹⁾ azon kérdést is tárgyalja, hogy mit kell az «Isten szava» alatt érteni. Azon utasítást adja a vitatkozó keresztyénnek, hogy a muhammedánt annak bevallására bírja, hogy Jézus a korábban *πνεῦμα καὶ Λόγος Θεοῦ*-nak neveztetik,²⁾ azután pedig kérdezze, hogy a «*Logos teremtve van-e vagy nem*». Ezek után a töredékekben a következőket olvassuk: «Az Úrnak szavai teremtettek-e, vagy nem?» Ezeket hozzák fel ellenvetésül azt akarván bebizonyítani, hogy az Istennek szava teremtve van, a mi pedig nem áll.³⁾ Eme szavak mutatják meg a forrást, a melyből a muhammedán dogmatika főntemlített kérdése ered. Hogyan jutott eszökbe a muhammedánoknak a koránnak teremtett vagy nem teremtett volta fölött gondolkodni? Ezt a kérdést most úgy oldhatjuk meg, hogy a görög keresztyénekkel való vitatkozás közben jöttek reá s a János evangéliumának kezdő szavait az orthodox muhammedánok mintegy alkalmazták a koránra. Így vándorolt a Philo eszméje a Logosról az egyházatyákön át, míg végre az iszlámba jutott, a hol szintén nagy mozgalmaknak volt indító oka. Kétségtelen előttem, hogy a Logosról való disputációk adtak alkalmat a «*Logos tudományának*» megteremtésére s elnevezésére, mert ide vezetendő vissza a muhammedán dogmatika arabs neve is: '*ilm al-kalim*.'⁴⁾ Csak később, midőn a logikának s dialektikának e tudományban hasznát kezdték venni, akkor gondolhattak a «Kalam» szó mellett a logikára is és azért a «mutakallim» (dogmatikus) elnevezést egy-

¹⁾ Διάλξεις Σαρακηνῶν καὶ χριστιανῶν, Johannis Damasceni Opera, ed. Lequien II. 466. s köv. II.

²⁾ A mi megfelel a valóságnak III. szúra 34. v. IV. sz. 169. v. XIX. sz. 35. v.

³⁾ ὁ Λόγος ἄκτιστος λεγέται ἢ κτιστός ... τὰ λόγια κυρίου κτιστά εἰσιν ἢ ἄκιστα; ταῦτα γὰρ προβάλλονται ... θελοντες ἀποδείξαι κτιστὸν εἶναι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ὅπερ οὐκ ἔστιν.

⁴⁾ Ezen elnevezésről l. a nézeteket Haarbrücker jegyzetében, al-Sahr. II. 392. l. Al-Sahrasztáni nézete tehát helyesnek bizonyúl, csakhogy az elnevezés eredetét kell más úton megmagyaráznunk.

szerűen «gondolkodo»-val fordíthatjuk, a mit régibb karaita fordítások is igazolnak.¹⁾

A görög egyházatyák tanainak befolyását még a későbbi muhammedán dogmatikán is észre lehet venni. Így pl. az atomusnak arab neve: *al-gauhar al-fard* szószerinti fordítása a μέγιστα ὅσσια-nak, mely az arabok által oly jól ismert Johannes Philoponusnak nézeteiben fontossággal bírt.²⁾

De nemcsak terminusok, hanem közös tanok is bizonyítják, hogy a keresztyén dogmatikai kérdésekkel való megismerkedés (nem épen közvetlenül az egyházatyák munkáinak olvasása, hanem görög szerkezetekkel való érintkezés, vitatkozás folytán) ebresztő befolyással volt a muhammedán dogmatikára, a melyben azért az iszlám sajátos vallásos tanainak ereje igen nagy mértékben érvényesült. Ama közös tanok a felületes vizsgálatnál is kitűnnek. Egy pillantás Joh. Damascenusnak *De fide orthodoxa* című munkájába egész sorát azon kérdéseknek mutatja meg nekünk, melyek a muhammedán dogmatikusokat épen oly módon foglalkoztatták. Ott olvashatjuk pl. a Logos teremtettségéről szóló fejezeten kívül³⁾ a hitről,⁴⁾ az anthropomorfisztikus kifejezésekről,⁵⁾ az Isten tulajdonítmányairól s neveiről⁶⁾ szóló fejezeteket, a melyekből mintha csak görögül író muhammedán dogmatikusok szólnának hozzánk.

Egyes bizonyítékok az Isten egysége mellett azonosak olyanokkal, a miket már a görög egyházatyáknál, különösen nyszszai Gergelynél találunk.⁷⁾

¹⁾ חכמי המחקר

²⁾ E terminus «al-gauhar al-fard» Ibn Chaldún szerint több más terminussal együtt a X. század végén élt orthodox dogmatikusok által vitétt be a muhammedán dogmatikába. Johannes Philoponus nézetét l. Joh. Dam. Opera (De haer.) II. 101. l.

³⁾ 256. l.

⁴⁾ περὶ πίστεως (ar. fi-l'-imán). E kérdés a muhammedán dogmatikusokat igen élénken foglalkoztatta s ugyanolyan megoldásokkal is találkozunk nálok, mint Joh. Dam.-nál.

⁵⁾ περὶ τῶν σωματικῶς ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων p. 144.

⁶⁾ Dionysius Areopagita nyomán. 146. l.

⁷⁾ L. Guide I. 443. s. köv. II. Strauss, Die christliche Dogmatik I. 405. l.

A szyriai keresztyénséggel való érintkezés adott tehát alkalmat a muhammedánoknak, hogy azt a tudományt, melyet 'ilm al-kalám'-nak neveztek, megteremtsék.

E körülményt már Maimonides a leghatározottabb módon kiemelte a muhammedán dogmatika történetére nézve nagy fontosságú közléseiben ¹⁾, a miket philosophiai munkájában tesz s ebben megelőzte azokat, a kik tőle függetlenül hasonló befolyásokra utaltak. ²⁾

Így keletkeztek már Damaszkusban, a Omajjádok idejében csirái a nagy mozgalomnak, a mely az iszlám első századaiban mindig előtérben állott, a melynek képviselői azokkal szemben, a kik a koránnak anthropomorfisztikus kifejezéseit az Istenről szószerint vettek, merész tanokat állítottak fel az Isten attributumairól, a melyek az anthropomorfizmusnak még árnyékát is eltávolították s a muhammedán monotheismus tisztaságát megőrizni valának hivatta. Ugyanők tagadták a koránnak öröktől fogva való létezését, a próféták csalhatatlanságát s abszolút büntelenségét. Az orthodoxok fatalismusával szemben, a mely a korán egyes nyilatkozataira támaszkodott, a leghatározottabban hangsúlyozták az emberi akarat szabadságát, azon nézettel szemben pedig, hogy a jót és a rosszat egyesegyedül a koránból s a próféta szunnájából lehet megismerni, kiemelték, hogy az *ész* ítélete épen olyan érvényes az emberi tettekben a *jó* és *rossz* meghatározásában.

Az *ész* szerintők forrása az igazság és az igazságtalanság megismerésének is, s az Isten cselekedeteinek az emberi ész ítélete szerint is igazságosaknak kell lenniök. Mindeme tanoknak igen számos változataival találkozunk a régi rationalis dogmatikusoknál, a kik minden tanaikat az «egység és igazság» csoportjaiba osztották s magokat az «egység és igazság hívei»-nek vallották (ahl al-tanħid va-l-'adl), mert minden törekvéseik oda irányultak, hogy az isteneszmét nézeteik szerint a maga tisztaságában megőrizzék s az Isten igazságos világuralmát bebizonyítsák, mely utóbbi kérdést az akarat szabadságával összefüggésben tárgyalták.

Nem közömbös látványt nyújtanak az iszlámnak ezen több százados rationalistikus mozgalmai, a melyek az emberi észnek

¹⁾ Guide I. 240. l.

²⁾ Kremer, az i. h.

küzdelmét mutatják a muhammedán vallásos documentumok betűje ellen, a melyekben az iszlám gondolkodóinak nagy munkáját látjuk, az emberi erkölcsi ítéletnek hatalmát, mely a mennyekben és a földön való igazság és jogosság keresésére ösztönzi őket, az emberi cselekvés szabadságának tudatát, mely nem akar meghódolni sem a filozófusok, sem a próféta (Muhammed) néhol kifejezett tana előtt az emberi cselekedetek szükségképeni voltáról.

De még másban is nyilvánul ama tanok rationalismusa. Ama régi dogmatikusok tagadták a boszorkányságnak, kuruzslásnak lehetőségét,¹⁾ tagadták a *sejtánok*, *gínnek*, mindenféle rossz szellemeknek létét,²⁾ sőt tagadták azt is, hogy Muhammed óta csodák történtek volna.³⁾ A csodák, nézetök szerint, csak a próféta tanainak beigazolására történtek, kuruzslók és szentek nem szakíthatják meg a természet rendjét.

Ilyenek voltak aaptanai azon rationalistáknak, a kik már Damaszkusban fölléptek volt. Itt *ķadarija* nevet viseltek, mivel az embernek ķadart, cselekvésre való önálló képességet tulajdonítottak. Az akarat szabadságának problémája már igen korán foglalkoztatta a muhammedánokat a *logos* teremtettt voltáról való tan mellett, a mint Joh. Damascenus polemikus munkájából kitűnik, a rossznak eredete és az embernek része annak létrehozásában is tárgyát képezte a vitatkozásoknak. A *ķadarija* nevet ama rationalisták másoktól kapták; még századokkal később is igen ügyesen tiltakoznak ezen elnevezés ellen, mert egy később gyártott hagyomány szerint «a ķadarija mágusai az iszlámnak» s a legtöbb exegéta a koránnak egy igen kemény fenyegetést tartalmazó helyét⁴⁾ a ķadarijára vonatkoztatta.⁵⁾

Határozott alakban csak a hígra II. századának első felében lépnek föl ezen rationalistikus mozgalmak, a mikor Bászrában eretnek hajlamokkal bíró emberek gyülekezetében bizonyos tanok terjesztetnek s fejlesztetnek. Egy ilyen gyülekezetnek tagjai voltak

¹⁾ Az erre vonatkozó helyeket összeállítottam, *Gratz-Frankl*, Monatschrift für Gesch. und Wissenschaft des Judenthums 1886. 315. l.

²⁾ Fachr al-Din al-Rázi, Mafátih al-gejb I. 60. s. köv. ll.

³⁾ Gratz-Frankl, Monatsschrift u. o.

⁴⁾ 54. szúra 47—49. v.

⁵⁾ L. Mafátih al-gejb VII. 815. s. köv. ll., a hol Fachr al-Din igen érdekesen fejtegeti, hogy kiket kell a ķadarija alatt érteni.

Väsíl b. 'Atá', Amr b. Ubejd, Baássár Ibn Burd, az eretnek költő, Šālih b. 'Abd al-Kuddûsz, 'Abd al-Kerim b. 'Abi al-Augá' és még egy ember az Azd törzsből. Az utóbbi indiai tanok felé hajlott, Baássár csak színleg áttért muszlim volt. Ennek a társaságnak két tagja: Väsíl b. 'Atá' s 'Amr b. Ubejd lettek alapítói a vallásgondolkodás azon irányának, melyet «*itizál*»-nak, «különválás»-nak neveznek s a melynek képviselői «mu'tazili» nevet viseltek.¹⁾ A mint munkáiknak czímeiből kitűnik, már ekkor érintettek minden kérdést, melyeket a későbbi dogmatika tárgyalt. Nézeteiket csak a «vallások és szektákról» írt munkákban levő kivonatok s más természetű közlésekből, meg az egész arabs irodalomban szétszórót idézetekből ismerjük. Csak Väsíl b. 'Atától maradt reánk egy levél, melyet 'Amr b. Ubejdhez intézett, mely azonban dogmatikai tekintetben nem nagy fontossággal bír. Maradtak azonban reánk elbeszélések 'Amr b. Ubejdről, melyeknek hitelességében nincs okunk kételkedni s a melyek igen érdekesen világítják meg azt a kört, a melyben a mu'tazilizmus keletkezett. Lehetetlen nem csodálkozni azon merészség fölött, melyet Amr b. Ubejd bizonyos kérdések tárgyalásánál tanusított. Habár ismeretes volt jámborságáról s aszketikus életmódjáról s a kalifa, 'Abû Ga'far al-Mansûr is érdemesnek tartotta arra, hogy vele intő beszédet mondasson el magának,²⁾ azért még sem szerette hallani, ha valakit eretnekséggel vádoltak,³⁾ kételkedett a koránnak egyes részeire nézve, hogy nem későbbi toldalékok-e,⁴⁾ neki nem tetsző traditióról pedig oly hangon beszél, a mely a Baássár b. Burd társaságára vall.⁵⁾

A bászrai mecsetből, a hol Väsíl b. 'Atá és 'Amr b. Ubejd a mu'tazilizmust megteremtették, a rationalistikus tanok kiszivárogtak s buzgó követőkre, tovább fejlesztőkre találtak. Úgy látszik, voltak idők, a mikor a mu'taziliták nem mertek tanaikkal nyíltan föllépni. Erről tanuskodik legalább egy későbbi dogmatikusnak azon elbeszélése, hogy a Hārûn al-Rasíd idejében élt nagy

¹⁾ Az elnevezés eredetét a rendesen idézett elbeszéléstől (Väsíl b. 'Atáról) eltérőleg mondja el Ibn Challikán Katáda életrajzában VI. 49. l.

²⁾ Kitáb al-Ikd. I. p. 363. Al-Ĥusri I. p. 107. al-Masz'ûdi VI. 211. s köv. ll.

³⁾ Mafâtih I. p. 268.

⁴⁾ Maf. I. 269.

⁵⁾ U. o.

mu'tazilita sejh Abn l-Hudejl al-'Alláf szektájának tanait két könyvben fejtegetvén, ama tanokat röviden «az öt gyökér» (vallástétel)-nek nevezték. Ha egy mu'tazilita találkozott valakivel, azt szokta kérdezni tőle, hogy olvasta-e az «öt vallástételt,» a mely kérdésre ha igenlő választ nyert, tudhatta, hogy mu'tazilitával van dolga.¹⁾ A nagy mu'tazilita sejhek működése folytán azonban tanaik különösen a kalifákhoz közel álló körökben mindig jobban elterjedtek. Így pl. Harün al-Rasid idejében egy a mu'tazilizmus felé hajló theologus Bisr al-Marisi az egyik muhammedán jogi iskolának alapítójával, Muhammed b. Idrisz Imám al-Safí-i-vel a kalifa előtt vitatkozik.²⁾ A nagy tanítók között, a kik a mu'tazilizmust tovább fejlesztették, a legkiválóbbnak nevezi Ibn Hazm Ibrahim b. Szajjár al-Nazzámot. Az ő s a hozzája hasonlók működésének köszönhető, hogy a mu'tizilizmus később *zendikizmussal* vádolt³⁾ nagy kalifának, al-Mamúnnak idejében, a ki minden népnek bölcsesége, úgy a perzsáké⁴⁾ mint a görögöké⁵⁾ előtt meghódolt, teljes diadalt aratott. Az al-Ma'múnról reánk maradt anekdotákban egy mu'tazilita sejh, Tumama b. Asrasz, mint a kalifa állandó kísérője szerepel, a mi mindenesetre kiegészíti a fejedelemnek képét, a ki a saját rationalismusát az egész muhammedán világra ráerőszakolni akarta.

Politikai viszonyok, de nézetünk szerint még inkább a muhammedán társadalom szellemében vegbement változások megfosztották a mu'tazilizmust korlátlan uralmától. A X. és XI. században föllépnek ugyan még olyan dogmatikusok, a kik méltó utódai a régi mu'tazilitáknak, a kiknek legnagyobbika azt hirdette, hogy «a tudásnak kezdete a kételkedés», de a lelkek már kevésbé voltak fogékonyak tanaik iránt. Jellemző, hogy míg al-Ma'múnra nézve nem vált veszedelmessé a mu'tazilita tanok erőszakos terjesztése, az utána következő harmadik kalifa trónját az orthodoxizmusnak tett concessiók által erősíti meg.

¹⁾ Al-Naszafi, Bahr al-Kalám, leideni kézír. Cod. Warner f. 55. r.

²⁾ Mafátih I. 413. l.

³⁾ Fihriszt I. 338. egy adata szerint egy zendik író az övéik közé számította.

⁴⁾ Ösmeretes véleménye az Ibn Maszkuvejhi által fordított *Gávidán chiret*-ről.

⁵⁾ I. Fihriszt I. 243. l.

A változás, mely a keleti iszlám közszellemében végbement, megteremtette a megfelelő egyéniségeket. Abû-l-Haszan al-As'ari, a muhammedán orthodox dogmatika alapítója, az eretnek dogmatika módszerét és terminusait alkalmazta a vallásos tanokra, bizonyos kérdésekben pedig a murgíták szektájához csatlakozva, oly nézeteket alkotott, a melyek úgy látszik, igen alkalmasak voltak arra, hogy a muhammedán közszellem akkori állapota mellett elterjedjenek. Tanait tovább fejlesztette tanítványa, Abû-l-'Abbász b. Muğahid al-'Ta'i al-Baszri, a kinek két igen tekintélyes tanítványa volt: Abû Bekr *al-Bakilani* és Abû-Bekr Muh. Ibn al-Haszan b. *Furak*. Az előbbi volt az, Ibn Chaldûn történetíró megjegyzése szerint, a ki görög philosophiai terminusokat hozott be a dogmatikába. Világos, hogy a különben igen competens, szellemes történetírónak megjegyzését nem kell szószerint vennünk. A muhammedán dogmatika kezdettől fogva a görög philosophia befolyása alatt állott. Ha a gondolkodók nem is közvetlenül az Aristoteles munkáiból, vagy az egyházatyák irataiból nyertek is impulzusokat, fogalmak, egyes gondolatok, terminusok, sőt maga a rationalis irányzat is számtalan úton juthatott tudomásukra. A görög filozofusok fordításainak szaporodásával s elterjedésével természetesen a dogmatikára való befolyásuk is növekedett, s Abû Bekr al-Bakiláninál is csak ilyen növekedésről a filozófia befolyásának lehet szó. Nem kell azon megütköznünk, hogy épen egy orthodox dogmatikus az, a kiről a philosophiának fokozott mértékben való értékesítését vehetni észre, mert a philosophiának inkább csak *formális* befolyásáról lehet szó. Az ascarita dogmatikusok ismerték a módját, hogyan kell az ő tanaikat az Isten tulajdonítmányairól, a melyek közé a «nem teremtetett ige» is tartozott, a praedestinatióról stb. aristotelikus dialektikával támogatni. Sőt az as'arita dogmatikának legkésőbbi képviselői mind az őket megelőző dogmatikusokat felülmúlják a filozofiai írók használatában. Ha időrendben végig tekintünk az as'arita dogmatikusokon al-Gazali-ig és al-Taftazani-ig, vagy al-Bejdävi-ig, úgy szembetünő még a munkák beosztásában is az aristotelismusnak mindig növekvő befolyása.

Abû-Bekr al-Bakilani tanítványai közül a legkiválóbb volt egy *al-Szumnani* nevű kádi, a ki Ibn Hazm idejében a legjelesebb as'aritanak tartatott. Az as'arizmus első századából megemlítjük

még Abû-l-Huszejn al-Babili-t és Bukejr al-Dâmagâni-t, a ki Niszâbüurnak kadi-ja volt.

Daczára az as'arismus gyors fejlődésének, a mu'taziliták nem igen voltak hajlandók állásukat a muhammedán világ közszellemében elhagyni. Különösen Trakban és a minden eretnekség hazájában, Perzsiában, sokáig tartották magokat.

Olyan határozott jellegű iránya a vallásos gondolkodásnak, mint a minőt a mu'tazilismus képviselt, szükségképen kihat az egész vallásos irodalomra és a vallásos gondolkodásnak minden irányát, minden vallásos és politikai szektát véle szemben való állásfoglalásra kényszeríti. Fölösleges kiemelnünk, hogy a mu'taziliták minden tanaikat a koránban is megtalálták s hogy a legkülönbözőbb kísérleteket tették, hogy az ellentmondó helyeket nézeteikkel összhangzatba hozzák. A mu'tazilita gondolkodás ezzel a munkával részletesebben úgy látszik csak a híra negyedik századában kezdett foglalkozni, legalább erre mutat azon körülmény, hogy régiebb időkben nem ismerünk mu'tazilita koráncommentárt. Épen az al-Mamûn utáni időkben élnek a legkiválóbb mu'tazilita koránmagyarázók, a kiknek nézeteit különösen Fachr al-Din al-Râzi commentárjából ismerjük. Ilyenek *al-Ġubbâ'i*, Abû-l-Kâszim al-Balchi, *Abd al-Ġabbâr*, különösen pedig a «tulzó mu'tazilita *Abû Muszlim al-Isfahâni* (megh. 459. *)

De nemcsak a koránt, hanem a tradíciót is fölhasználták a mu'taziliták tanaiknak bizonyítására. Nem bocsátkozhatunk itt részletekbe, hogy példákat idézhethnénk arra, hogyan magyarázzák a mu'taziliták az egyes hagyományokat, a melyek ellentmondani látszanak nézeteiknek: csak azt akarjuk kiemelni, hogy a mu'tazilismus mint olyan nem ellensége a hagyománynak, ha egyik-másik rationalista ellenséges nézetet is koczkáztatott (Amr b. Ubejd, al-Zamachsari).

Itt kiemeljük azon egyébként természetes ténnyt is, hogy mu'taziliták csakis azon jogi iskolákhoz tartozhatnak, a melyek az úgynevezett *ra'jot*, a speculatiót a vallásos és jogi életben a megismerés jogosult forrásának tekintik. Ilyenek a hanefita és safi'ita iskolák; mu'tazilita malikitákat és hanbalitákat azonban

*) Nem szólunk itt azon commentátorról, a ki a szunnita magyarázókra oly nagy befolyással volt, Mahmûd al-Zamachsari-ról.

nem képzelhetünk, mert az utóbbi kettő a hagyomány betűjéhez ragaszkodott. Mu'tazilita hanefitákat ismerünk, ilyen volt pl. a főnebb említett Bišr al-Marisi is, továbbá saffitákat, de málikitát vagy hanbalitát egyet sem. A málikita Spanyolországban meg éppen megöltek minden mu'tazilitát, ha ilyen mutatkozott. Vannak ugyan adatok, a melyek szerint nemcsak Almed b. Hanbal és Malik b.'Anasz, hanem al-Saffi is ellensége lett volna minden dogmatikának, de úgy látszik az utóbbinak iskolájához tartozó dogmatikusok vagy nem tartották hiteleseknek ama mondásokat, vagy túltették magokat az imámnak tilalmán. Ezeknek száma azonban nem lehetett sok, a theologusok zöme legalább is közömbös volt a «*kalim tudományával*» szemben. Ez alól nem képeztek kivételt a hanefita theologusok sem.

Ez utóbbiak nézeteire nézve igen érdekes egy kéziratos könyvecske,¹⁾ a mely az Abū Hanifa iskolájának dogmatikai tanait foglalja magában. A kis mű azt a benyomást teszi, mintha a nem mu'tazilita hanefitáknak apologiája lenne s a mu'tazilizmus ellen gyártott tradícióknak egész halmazát foglalja magában. Példaként idézzük a következő helyet²⁾: «Említettük, hogy tudnivaló, hogy a korán, az Istennek szava, nincs teremtvé sem valódi, sem átvitt értelemben, mert a korán az Istennek szava s az ő örök, lényegéhez tartozó tulajdonítmányai közül való, az Isten pedig tulajdonítmányaival együtt nincs teremtvé... Mondják Abdallah b. 'Omar nevében, hogy a próféta azt mondta: «A ki azt mondja, hogy a korán teremtvé van, az istentagadó.»» Azután idéztetnek más tradíciók, a melyekben a próféta megmondja, hogy majd jönni fognak emberek, a kik azt állítják, hogy a korán teremtvé van, de azok mind eretnekek, hitetlenek, a kikkel nem szabad egy társaságban lenni, mert mind a pokolba fognak jutni.

E tradíciók megannyi példák arra, hogy a ra'j emberei is szerették a «ra'jot tradíció alakjába öltöztetni».

A mu'taziliták alkalmazták tanaikat abban a tudományban is, melyet «uṣūl al-fikhnak» neveznek s a melyet «a jogtudomány methodológiájával» fordíthatunk,³⁾ megnyerték a magok nézetei

¹⁾ Bécsi kézír. Flügel 1664. sz.

²⁾ 11. r.

³⁾ Hogy e tudományban nagy nézeteltéréseknek kellett létrejönniök

számára a többi szektáknak, a murgítáknak, charigítáknak, sítáknak igen tekintélyes részét, habár igen számos polemikus munkáról is tudunk, a miket az említett eretnek szekták hívei a mu'tazilizmus ellen írtak.

Meg kell még említenünk a mu't. viszonyát a filozófia képviselőihez. Míg a muhammedán társadalom legnagyobb része rationalistákat látott a mu'tazilistákban, a philosophusok szemében nem voltak eléggé azok. Innen vannak «az Őszinték» Averroë s és Maimonides polemikus megjegyzései a dogmatika ellen általában s különösen a mu'tazilizmus ellen.

V.

A mysticismus.

A előbbieken megkísérlettük néhány vonásban bemutatni azon vallásos mozgalmat, melyet a keresztyén dogmatikával való megismerkedés teremtett meg s a mely a görög philosophiától, különösen az arisztotelizmustól mindig újabb s újabb impulzusokat nyert. Valamint az éltető nedv a növénynek minden egyes részébe föl szívódik, úgy töltötték el s hatották át a rationalizmus által adott képzetek a muhammedán társadalomnak tagjait s szellemi életének egyes jelenségeit. A rationalizmus tisztító hatással volt az iszlámnak vallásos tanaira és csak magasabb fokra emelhetette a muhammedánok erkölcsi életét az akarat szabadságának tana által, ezenkívül életet öntött a társadalomba, a midőn eszméket ébresztett, fejlesztett s írói munkásságra serkentett.

Nem kisebb, habár kevésbé áldásos hatással volt a muhammedán társadalomra a *mysticismus*. Eredetét különösen misztikus írók fölviszik egészen a prófeta koráig, de még ezen írók is, a kik szeretik a saját tanaikat a prófétának és kortársainak tulajdonítani, ama régi mysticismus lényegét csak a világról való lemondásban és mely érzésű júborságban látják. Így pl. al-

a mu'taz. és 'as'aríták közt, azon fölfogásból is kitűnik, hogy a mu't. szerint a megengedettet (mubáh) az ész segítségével is meg lehet ismerni, míg az 'as'aríták szerint csakis a korán és a szunna által. Érdekes adatokat találunk az idevágó nézeteltérésekre nézve *al-Gazali* kéziratos munkájában, *Kit. al-musztasfi min 'ilm al-'usul*, cod. Gotha 925. sz.

Sa'irani egy XVI. századbéli mystikus író azt mondja, hogy a szûfizmus — ez a neve a muhammedán mysticismusnak ¹⁾ — megismerés, melyhez a *velû-k* (az Istenhez közel állók, szentek) a koránnal s a prófeta szunnájával való foglalkozás s a szerintök való élet folytán jutottak. ²⁾ Természetesnek fogjuk tehát találni, hogy al-Sa'irani a mystikusokról írt biographiai munkájából a theologusok legjelesebbjeit, az imámokat, a tradíciók jelesebb hagyományozóit nem hagyja ki s mindenik nevében tud néhány mondat közölni, a melyek szûfi voltukat bizonyítják. Ez a visszavitele a szûfizmus eredetének a prófeta idejére, régi kelettű, már a *Fihriszt* szerzőjénél találkozunk vele ³⁾ s ha annyiban hitelt adunk neki, hogy az iszlám legrégibb időitől kezdve sohasem volt hiány olyanokban, a kik a korán és a szunna törvényeit a mélyebb vallásos érzésre nézve értékesíteni igyekeztek s a kik az érzületre súlyt fektetve az iszlámot nem engedték rideg, tartalmatlan formalismussá sülyedni, a kik istenfélő, a *világtól visszavonult* életben keresték üdvösségöket, ha ennyiben, mondom, hitelt adunk amaz írók fölvételének, úgy nem járunk messze az igazságtól. Hogy még a negyedik században is szûfi számba mentek olyan írók, a kiknél a mysticismusnak — legalább annak, a minő az később volt az iszlámban — még árnyékával sem találkozunk, bizonyítja *Abû al-Lejt al-Szamarkandi* példája. Ezen írótól három munka fekszik előttünk. Az egyiknek címe: «A hanyagok fölébresztése» ⁴⁾ a melyben egyes vallásos szokásokról, törvényekről szól tisztán a tradíció alapján, legalább az idézett mondasokat mind visszavezeti a prófétára. Vannak benne egyes fejezetek a megtérésről, bizonyos erkölcsi fogyatkozásokról, az egészen azonban mély vallásos érzés vonúl végig s tényleg épületes, intő könyve lehetett korának. Ama nézetekkel, műszókkal, a melyek a későbbi szûfizmust annyira jellemzik, nem találkozunk még nála. Egy másik munkájában, a *Megismerők kertjében* ⁵⁾ dogmatikai befolyásokkal

¹⁾ A név eredetéről a legrégibb nézeteket l. *Ilm Chaldin*, Mukaddima 390. l. *Abû al-Na'fih al-Szuhravardi* Kitáb 'avârif al-ma'ârif (Marg. kiad.) I. 158. s köv. II.

²⁾ *Al-Sa'irani*, Lavâkilh I. 5. l.

³⁾ I. 183. s köv. II.

⁴⁾ *Tanbih al-gâfilîn*, ed. Kairo 1303.

⁵⁾ *Busztan al-'arifîn*, az előbbi munka margóján.

is találkozunk, de szűfisztikus tanokat itt is hiába keresünk. Hasonlót mondhatunk egy harmadik munkájáról, a melynek ezen címet adta: «A szemek gyönyörűsége s a bánatos szívnek felvidítőja». ¹⁾ Ebben a traditio-gyűjteményekből mondásokat hord össze, a melyek a különféle bűnösöknek büntetéséről szólnak.

Abû-al-Lejt al-Szamarkandî egyik kortársa, Abû Bekr al-Kalabâdî mystikus tartalmú munkájában ²⁾ a dogmatikusoktól igen sokat kölcsönzött, találunk is nála egész fejezeteket oly tárgyakról, a melyek meglehetősen határozottan szűfizmusra vallanak, de ezek a munkák mind annyira elűtnek a későbbi szűfik irataitól, hogy nem soroznók velök egy kategóriába.

Véleményünk szerint tehát az iszlám első négy századának misticizmusában két irányt kell megkülönböztetnünk, a melyek közül az egyiket az imént említett s a hozzájuk hasonló írók képviselik. Ez a *zâhidok* ³⁾ iránya, a melyhez a legjámborább fakihok tartozhattak, a kik istenfélelmők, szerénységők, aszketikus életmódjok által váltak ki. Ezek tulajdonképen nem is mystikusok, csak a későbbi theologus szűfik, mint al-Sa'ráni, al-Gazâlî s az, a kinek munkájából a Fihriszt szerzője merített, jónak látták ezeket a saját táborukban levőknek tekinteni. Ezen zâhidok tisztán a muhammedán vallásos életnek jelenségei. A másik irányhoz tartoztak a tulajdonképeni *szűfik*, a kiknek tanai idegen befolyások alatt keletkeztek s a kik a misticizmust összes tulzásaival s hibáival képviselték.

A byzanczi császárság meghódított tartományaiban bő alkalmuk nyílt a muhammedánoknak az ujplátói philosophia tanaival megismerkedni. Ez eleinte, épen úgy mint azt a racionális dogmatika eredeténél láttuk, a keresztyénekkal való érintkezés folytán történt, a kiknél az ujplátói tanok igen el lehettek terjedve. Hogy csak egy példát említsünk, a Pseudo-Dionysius Areopagitának munkáira kell utalnunk, a melyek a VIII. században már nagy tekintélynek örvendtek s a ker. egyházban az ujplátói tanok

¹⁾ *Al-Sa'ráni Muchtarar ta'kirat al-Kurtubî cz. munkájának margóján.*

²⁾ Pécsi kézír. Flügel 1888. A munka címe: *Kitâb al-ta'arruf li-madhab ahl al-tasarruf.*

³⁾ A világtól visszavonultak.

nak mindig fontos forrását képezték. Az ilyen és hasonló munkák által ismerkedhettek meg a muhammedánok ilyen műszavakkal, mint *ἔνωσις*, a melyek arabs fordítása az *ittihād* szó. Később a szűfizmusban ugyanazt tapasztaljuk, a mit a dogmatikánál már észrevettünk, hogy t. i. a görög philosophusok lefordítása után befolyásuk mindinkább növekszik. A lefordított munkák közt voltak újplatói eredetűek is, a melyek azután megfelelő befolyással voltak. Így fejlődött azután ki azon mysticismus az iszlámban, a melynél talán még fokozottab mértékben találkozunk a mysticismus azon jellemvonásaival, a melyekről jelenségeit minden vallás körében megismerhetjük.¹⁾ Az Istennel való mystikus egyesüléssel és a benne való elmélyedéssel, a mely rendesen pantheizmushoz szokott vezetni, a szűfizmusban is találkozunk. A mystikus saját közvetlen megismerését többre szokta becsülni annál, melyet a racio-nalizmus és a vallásos documentumok nyújtanak, sőt néha az erkölcsi ítéletnek és a vallásos törvénynek szavát is semmibe veszi. Varázserőt szokott tulajdonítani isten- és angyal-neveknek s a szenteknek, a mystikus megismerés birtokosainak a legkorlátlanabb hatalmat tulajdonítja az egész természet fölött. Mindezek a jellemvonások meg vannak a szűfizmusban is. *Al-Naszafi*²⁾ egyik dogmatikai munkájában említést tesz bizonyos nézetekről, a miket kommunistikus iránynak nevezhetnénk. E nézetek híveinek (ahl al-ibāha) egy része azt vallotta, hogy egy embernek sincs több joga bármihez, mint a másiknak, a kinek mire szüksége van, az az övé. Egy másik részök szerint, ha az ember eléri az Isten szeretetének legmagasabb fokát, még a paráznság is meg van engedve nékie.³⁾ Egyáltalában, ha valaki szerintök elérte a misztikus szeretetnek azon fokát, akkor reá nézve parancsok és tilalmak megszűntek létezni. Al-Naszafi az utóbbi nézethez, a mely érdekes példája az emberi szellem eltévelyedésének, a minőhöz csak az ész, az erkölcsi ítélet és a vallásos documentumok szavát semmibe vevő mysticismus vezethet el, azon czáfoló megjegyzést fűzi, hogy mennél nagyobb valakinek szeretete az Isten iránt, mennél köze-

¹⁾ L. a mysticismus igen helyes jellemzését *Pfleiderer*-nél, *Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage* II. 633. s köv. ll.

²⁾ Bahr al-Kalām, leideni kézír. f. 64. v.

³⁾ U. o.

lebb áll hozzája, e szeretet és közelség annál több kötelességet rónak rája.

Hogy az al-Naszafi által említett nézetek nem későbbi mysticismusból származnak, bizonyítják Ibn Hazm adatai. Említést tesz ugyanis ¹⁾ a szúfik egy részének azon nézetéről, hogy vannak szentek, a melyek magasabban állanak a prófétáknál. Ugyanők azt is mondják, úgymond I. H., hogy a ki elérte a közelségnek (szentségnek) legmagasabb fokát, arra nézve a vallástörvények, mint az imádság, Ramaḍán-bőjt, a zarándoklás stb. megszűnnek, a tiltott dolgok, mint a borivás, paráznaság stb. megengedetteké lesznek. Azt mondják: «Mi látjuk az Istent s beszélünk vele, minden a mi eszünkbe jut, igaz». Egyikök, Ibn Szam'un ²⁾ azt írta, hogy az Istennek száz neve van, a századik harminczhat betűből áll, a melyek közül csak egy való a mi betűink közül, ezen egy betű segítségével is el lehet jutni «az igazsághoz».

Ilyen hatásai voltak a muhammedán mysticismusnak. Nem csoda, hogy a józanabb theologusoknál mindvégig megmaradt irántuk az ellenszenv. A szúfikat mindig gyanúsították a vallásos törvények elhanyagolásával, csodákban való bizalmuk még akkor is nevetségessé tétetett, miután a mu'tazilizmusnak már híre-hamva alig volt az iszlám országaiban. *Al-Súrání* ³⁾ nem győzi eléggé bizonyítani, hogy a mystikusok távol vannak attól, hogy a vallásos törvények követeléseinek ne tennének eleget. Még a későbbi mysticismusnak olyan képviselőit is védelmezi, a kiknek destructiv tendenciája nagyon is világos volt. Hogy milyen sikere volt fáradásainak kortársainál, nem tudjuk, gyanítható, hogy nem nagy. De hogy igen rossz ügyet védelmezett, az már azok után is kétségtelen, a miket az iszlám első századaiban láthatunk. Mit lehetett mondani a muhammedán theologia szempontjából a szúfizmusról, miután az ugy spanyolországi, mint perzsiai képviselőinél minden képzelhető kisebb-nagyobb eretnekséget magába fölvelt? Nem kellett-e minden józan theologusnak tőle szükségképen elfor-

¹⁾ Kitáb al-milal va-l-nihal II. fol. 169. r.

²⁾ Ibn Challikán Nr. 643.

³⁾ Ezen író épen úgy teszi ezt biographiai munkájában, mint «*al-jarāhīt va-l-jarāhīr*» cz. dogmatikai művében, melyben a dogmatikát a szúfizmussal egyesíteni akarja.

dunia? Hogy voltak mégis egyes jelesebbek, a kik a szűfizmussal compromissumra léptek, az jellemző a muhammedán mysticismus erejére és életképességére nézve.

VI.

Szkeptikusok.

Az iszlám országaiiban való korlátlan érintkezése a különböző vallásoknak egy sajátos jelenséget szült, a melyről különösen Ibn Hazm által értesülünk. Már al-Masz'ûdi is azon megjegyzést teszi valakire,¹⁾ hogy valószínűleg azok közé tartozik, a kik a bizonyítékokat mind egyenlőknek tekintik, vagyis a skeptikusok közé. Abû-l-'Alâ al-Ma'arrinak skepticizmusa ösmeretes Vannak még más adataiuk is, a melyek azt bizonyítják, hogy al-Ma'mûn idejében voltak skeptikusok, a kiknek nézetei nem állottak a legmerészebb ókori skeptikus nézetek mögött.²⁾ A vallásokra vonatkozó skepticizmusról azonban Ibn Hazm nyújt csak kellő felvilágosítást.³⁾ Ez, úgymond Ibn Hazm, abban áll, hogy nem hiszszük, hogy egy nézet a másikat oly módon lenne képes legyőzni, hogy az egyiknek helyessége s a másinak helytelensége minden kétségen fölül állana. A mi a dialektika segítségével bebizonyítható, ugyanannak segítségével meg is cáfolható. Ibn Hazm ezután a skeptikusokat három csoportba osztja. Az elsőhöz tartoznak azok, a kiknek skepticizmusa mindenre kiterjed.

Ezek nem állítják az Istennek létezését, a világnak öröktől fogva való létezését, a próféataságot vagy akármilyen más vallásos, vagy filozofiai nézetet, de nem is tagadják azoknak igazságát. Azt hiszik, hogy az igazság ama nézetek egyikében foglaltatik, de mi nem lehetünk fölöle bizonyosak. Ezen csoportja a skeptikusoknak nem I. H. schematizálásának eredménye, mert említ egy zsidó orvost, a ki ilyen nézeteknek hódolt, nem nyíltan ugyan, de ki

¹⁾ Egy koptra, a kinek vitáiról értesít, *Prairies d'or* I. 388. s köv. 11.

²⁾ Bassar b. Burd s al-Muḳaffa' költők eretneksége ismeretes. Egy másik jeles költője a kalifák korának, Muti' b. 'Ajász szintén vádoltatott zendikizmussal. I. *Aḡāni* XII. 88. s 100. l.

³⁾ Az i. h. II. fol. 228. r.

lehetett venni azokat szavaiból. Ezen orvosnak neve *Izmā'il b. Jūnus* volt.

A második csoporthoz tartoznak azok, a kik az Istennek létét megdönthetetlen igazságnak elismerik, de a vallásoknak minden más tanaival szemben nem foglalnak állást. Ismét egy zsidó orvost említ itt I. H., a ki e nézethez csatlakozott. Hozzáteszi még azt is, hogy midőn ezen orvosnak bizonyítékait megczáfolta s őt arra akarta bírni, hogy az iszlámot fölvegye, ez azt felelte, hogy a vallásnak változtatása szígyenletes dolog.

A szkeptikusok harmadik csoportjaként említi Ibn Hazm azokat, a kik az Istenben és Muhammed próféta-ságában hisznek, de minden más vallásos kérdésben ítélettől tartózkodnak.

Ibn Hazm még más megjegyzéseket is tesz a szkepticizmusra, melyeket közlésre érdemesnek tartunk. Egy részekre nézve, úgymond, a tévelygés szükségképeni következménye nézetöknek, mert nem tudják, hogy mit higgyenek, semmit sem akarnak vallani, a mi nem egészen világos előttök, nem akarnak egy nézethez sem csatlakozni, a mely téves is lehet s azért nem állítanak és nem tagadnak semmit. Ezen emberek legnagyobb része, úgymond I. H., vágyainak engedi át magát s bűnökbe süllyedett. A szkeptikusok egy másik része szükségesnek tartja, hogy az ember egy valláshoz csatlakozzék, a mely őt az erkölcstelen, gonosz cselekedetektől viszsztatja. A kinek nincs vallása, az halált érdemel, mert ártalmasabb az összeségre a viperánál, vagy a skorpiónál. Némelyek azok közül, a kik a vallásnak szükségét hangoztatják, azt is állítják, hogy az embernek azon valláshoz kell ragaszkodnia, a melyben született s a melyet az Istentől nyert. Ha valaki azt elhagyja, az gúnyt íz a vallásokkal s engedetlen az Istennel szemben. Mások meg közölők azt mondják, hogy az embernek kötelessége ahhoz tartani magát, a mit az ész és mind a vallások helyesnek tartanak, hogy t. i. nem szabad ölni, paráználkodni, a másét kívánni, lopni, haragudni, erőszakosan vagy igazságtalanul cselekedni, hogy nem szabad a felebarátot gyanúsítani, megcsalni vagy vele gőgösen bánni. Kötelesség továbbá, hogy az ember felebarátját szeresse, velök jót cselekedjek, a szenvedőknek segítségére legyen, hogy minden embert egy összeséghez tartozónak tekintsen s őt olyan bánásmódban részesítse, a minőben ő maga részesülni akar. Ezek, úgy mondják e X. századbéli szkeptikusok, kétségtelenül igaz s

helyes dolgok, ezekben mind a vallások egyetértének, minden más nézet azonban reájok nézve érvénytelen, mert igazsága nem oly világos, hogy minden ellentétes nézetnek igazsága ki lenne zárva. Eme szkeptikus nézetekhez csatlakozott egy Bardavejhi nevű perzsa orvos is, a ki a Kalila wa-Dimna című mesegyűjteményt perzsára fordította.¹⁾

A jelenség, a melyről Ibn Hazm, egyike a legfanatikusabb muhammedán íróknak, ilyen módon értesít bennünket, egyike a legérdekesebbeknek a középkori vallástörténelemben. Nem is áll egyedül, mert a keresztyénségben hasonló jelenségek mutatkozhattak, a miről később a «De tribus impostoribus» című munka tanúskodik²⁾. Olyan időkben, a mikor vallásos nézetek és meggyőződések nem úgy keletkeznek, hogy az emberiség vallásos gondolkodásának és életének minden nyilvánulásai előbb rendszeres vizsgálat és kutatás tárgyává tételnek, hogy az embernek tulajdon meggyőződése annál szilárdabb alapon nyugodjék, a vallásoknak sajátos eszmecsoportjai, a törvényekkel és szokásokkal együtt, a miket megteremtettek, csak úgy tarthatják meg a vallásos tudatban korlátlanul uralmukat, ha az illető vallásoknak hívei idegen eszmékkel és intézményekkel meg nem ismerkednek. Hogy Lecky szavai-val éljünk,³⁾ «mihelyt az emberek azt az igazságot megismerték, hogy egy szekta sem monopolizálhatja az erényt és tehetséget, mihelyt elkezdik azokat, a kiktől vallásuk elválasztja őket, erkölcsi tulajdonságaik miatt szeretni és tisztelni, megkülönböztető tanaik bizonyosságának és fontosságának érzete gyöngülni kezd s viszonylag kisebbíti türelmetlenségöket Mert az emberi természet úgy van alkotva, hogy ha az emberek értelmileg meg is vannak arról győződve, hogy tévedésben lenni kárhozatos bűn, lelkiismeretök mégis oly erősen tiltakozik ez ellen, hogy csak azon meggyőződéssel nyugtathatják meg, hogy az eretnek személyes jelleme épen oly visszataszító mint vallása. Rágalmazás azon hódoló áldozat, melyet a dogmatizmus a lelkiismeretnek mindig hozni

¹⁾ I. róla Ibn Abi Usejbia, ed. Müller I. 308. l.

²⁾ A disputatiók befolyásáról bizonyos szkepticizmus fejlődésére l. Reuter Geschichte der relig. Aufklärung I. 155. s köv. II. II. 31. s köv. II.

³⁾ Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa, Jolowicz ford. II. 216. l.

szokott. Még azon időkben is, a mikor az eretnokség büntetésre méltó voltában hittek, a türelmetlenség szelleme csak az eretnek végtelen gyalázásával és erényeinek eltitkolásával volt fenttartható». Ennek a folyamatnak, a melyet Lecky oly szépen ír le, tulajdonítható azon szkepticismus keletkezése, melyről Ibn Hazm által értesülünk. Mivel a középkori vallásos meggyőződés nem nyugodott, hogy úgy mondjuk, humánus alapon, az emberi szellem vallásos tényeinek ismeretén, azért kellett inognia, ha a fölébresztett igazságszeretet más vallásokban is tökéletességeket, azoknak híveiben pedig erényeket, hűséget és állhatatosságot mutatott.

Végig tekintettünk az iszlám első századainak vallásos mozgalmain. Igen változatos képet nyújtanak, különösen ha figyelembe vesszük a politikai szekták mozgalmait is, a melyek mindig vallásos jelleggel is bírtak. Számtalanok azon sajátos jelenségek, a melyeket e századokban láthatunk. Ezen idők végével a racionális dogmatika, mely az al-As'ari egyezményes tanait követi, mindinkább uralkodóvá lesz, mellette halad a minden eretnokséget megemésztő mysticismus s az ezekkel néha ellentétbe jövő theologia, mely a koránon s a próféta szunnáján kívül más forrást a vallásos tudásra nézve nem akar elismerni. Egyet azonban mindig láthatunk az iszlámnak egész életében, a mit az emberi szellemnek semmiféle történelmivé lett jelenségétől nem szabad megtagadnunk, a míg csak élő hatalomként előnkbe lép, azt, hogy sohasem állapodik meg, hogy mindig fejlődik, akár tökéletesebb, akár kevésbé tökéletes alakot vesz is föl. Képzetek és irányok mindig újabb és újabb combinációkba lépnek, mindig új s egészen sajátos egyéniségeket meg intézményeket teremtenek meg, rég elhaltaknak hitt residuumok hirtelen újra föltámadnak s nem várt erővel érvényesülnek. Ez azon kép, a melyet az iszlám egészen a legújabb időkig mutat. Homlokegyenest ellenkezik az emberi szellem természetével, hogy világvallás, a melyet a kulturának igen különböző fokain álló népek fölvettek, a mely két népét, az arabokat s törököket, világbirodalmak alkotására indította, mindenütt és mindenkor teljesen azonos legyen vagy hogy fejlődésében csak századokig is megállapodjék; az ilyen vallás,

« . . a míg áll s a míg él
Ront vagy javít, de nem henyél.»

tartott nemzetközi gyűléséről, *Hunfalvy Pál* r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről *Budenz József* r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. szám. Az új szókról. *Fogarasi János* r. tagtól. 15 kr. — VIII. szám. Az új magyar orthologia. *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. szám. Az ikes- és igékről. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. szám. A nyelvújításról. *Szarvas Gábor* l. tagtól. 1875. 25 l. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. szám. Nyelvészkelő hajlamok a magyar népnél. *Barna Ferdinánd* lev. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. sz. A neo- és palaeologia ügyében. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. *Barna Ferdinánd* lev. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — IV. szám. Brassai és a nyelvújítás. *Ballagi Mór* r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. szám. Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett *Szász Károly* l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. szám. Művészet és nemzetiség. *Birtalus István* l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. VII. szám. Aeschylos. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. szám. A mutató névmás hibás használata. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. szám. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. *Imre Sándor* l. tagtól. 1876. 97 l. 60 kr. — X. szám. Bérczy Károly emlékezete. *Arany László* l. tagtól.

Hatodik kötet. 1876.

I. szám. A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben. *Mayr Auréltól* 10 kr. — II. szám. A mandsuk szertartásos könyve. *Bálint Gábortól* 10 kr. — A rómaiak satirájáról és satirairóikról. *Dr. Barna Ignác* l. tagtól 20 kr. — IV. szám. A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. *Goldziher Ignác* l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. *I. Szilágyi István* l. tagtól. II. *Vaszary Kolozstól*. III. *Révész Imre* l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. *Birtalus István* l. tagtól 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszontagságai *Barna Ferdinánd* l. tagtól 20 kr. — IX. Eranos. *Télffy Iván* l. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. *Joannovics György* l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasznítása. *Budenz József* r. tagtól. 10 kr. — III. Lessing (székfoglaló). *Zichy Antal* l. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között *Barna Ferdinánd* l. tagtól 10 kr. — Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 30 kr. — VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. *Télffy Iván* l. tagtól. Ára 30 krajcár. — VII. A nevek uk és ük személynagairól. *Imre Sándor* l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött, *Ballagi Mór* r. tagtól. 20 kr. — IX. A töröktatár nép primitív culturájában az égi testek. *Vámbéry Ármin* r. tagtól 10 kr. — X. Batori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) *Volf György* l. tagtól 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. *Dr. Abel Jenőtől*. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány istenei s ünnepei szertartásai. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. *Dr. Genetz Arvidtől*. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetéről. *Gr. Zichy Ágosttól*. 1 frt. — V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta *Szász Károly* r. t. 10 kr. — VI. Ükkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — VII. Az ugynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben *Mayer Auréltól*. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. *Dr. Abel Jenőtől*. 80 kr. — IX. Ujperzsa nyelvjárások. *Dr. Pozder Károlytól*. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló *Imre Sándor* r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. *Budenz J.* r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. *Dr. gr. Zichy Ágost* l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk újabb fejlődése. *Ballagi Mór* r. tagtól 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. *Vámbéry Ármin* r. tagtól. 30 kr. — A Kún-vagy Petrarka-codex és a kúnok. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag felett. *Szász Károly* r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája *Dr. Ruzsicska Kálmántól*. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. *Barna F. l.* tagtól 30 kr. — X. Lessing mint philologus. *Dr. Kont Ignác* l. tagtól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népelemek a XVIII. századból. Székfoglaló. *Bogisich Mihály* l. tagtól. 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. *Simonyi Zsigmond* l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) *Simonyi Zsigmond* I. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűmonda. (Székfoglaló.) *Heinrich Gusztáv* I. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szömi irodalmi társaság. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) *Joannovics György* t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. *Ballagi Mór* r. tagtól 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusai. Miveltégtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) *Dr. Petz Vilmos* tanártól. 60 kr. — Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VIII. Cantionale et Passionale Hungaricum. *Bogisich Mihály* I. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. *Jakab Elek* I. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett *Dr. Heinrich Gusztáv* lev. tagtól. 40 kr. — XI. Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez *Bartalus István* I. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romantizmus. (Székfoglaló.) *Bánóczy József* I. tagtól. 10 kr. — XIII. Ujabb adalék a magyar zene történelméhez. *Bartalus István* I. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — II. Ujgörög irodalmi termékek. *Dr. Telfy Iván* I. tagtól. 40 kr. — III. Középkori görög verses regények. *Dr. Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr. — IV. Idegen szók a görögben és latinban. *Dr. Pozder Károlytól*. 50 kr. — V. A csuvasokról. *Vámbery Ármín* r. tagtól 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az év hónapjai. *Hunfalvy Pál* r. tagtól 20 kr. — VII. Telegdi Miklós mester magyar katechizmusa 1562-ik évből. *Majláth Béla* I. tagtól. 10 kr. — VIII. Káldi György nyelve. *Dr. Kiss Ignácztól*. 50 kr. — IX. A Muhammedán jogtudomány eredetéről. *Goldziher Ignác* I. tagtól 10 kr. — X. Vámbery Ármín «A magyarok eredete című műve néhány főbb állításának bírálata. *Barna Ferdinánd* I. tagtól 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. *Ballagi Mór* r. tagtól. 20 kr. — XII. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire. *Vámbery Ármín* r. tagtól. 30 kr.

Tizenkettedik kötet.

I. Seneca tragédiái. *Dr. Kont Ignácztól*. 60 kr. — II. Szombatos codexek. *Dr. Nagy Sándortól*. 30 kr. — III. A reflexiv és valláserköletesi elem a költészetben s Longfellow. Székfoglaló. *Szász Béla* I. tagtól. 30 kr. — IV. A belviszonyragok használata a magyarban. *Kúnos Ignác* és *Munkácsi Bernáttól*. 50 kr. — V. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. *Vámbery Ármín* r. tagtól. 50 kr. — VI. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? *Volf György* I. tagtól. 50 kr. — VII. A kasztamuni-j török nyelvjárás. *Irta Thury József*. 50 kr. — VIII. Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. *Telfy Iván* I. tagtól. 20 kr. — IX. Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. *Kálmány Lajostól*. 20 kr. — X. A mondat dualismusa. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 60 kr. — XI. A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. *Gr. Kun Géza* t. tagtól. 40 kr. — XII. Isota Nogarola. (Székfoglaló.) *Ábel Jenő* I. tagtól. 50 kr.

Tizenharmadik kötet.

I. Kudrun, a monda és az eposz. *Heinrich G.* I. tagtól. 40 kr. — II. A votják nép multja és jelene. *Barna F.* I. tagtól. 30 kr. — III. Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. *Goldziher I.* I. tagtól. 40 kr. — IV. A homeroszi Demeter-hymnusról. *Ábel Jenő* I. tagtól. 50 kr. — V. A votjakok pogány vallásáról. *Barna Ferdinánd* I. tagtól. 20 kr. — VI. A régi magyar nyelv szótára. *Szarvas Gábor* r. tagtól. 10 kr. — VII. Egy kis viszhang Vámbery Ármín ur válaszára. *Budenz J.* r. tagtól. 20 kr. — VIII. Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. *Szily Kálmán* r. tagtól. 10 kr. — IX. Szegedi Lénárt énekeskönyve. *Bogisich Mihály* I. tagtól. 50 kr. — X. Szórendi tanulmányok. I. rész. *Joannovics György* t. tagtól. 30 kr. — XI. A kisebb görög tragikusok tropusai *Petz Vilmostól*. 10 kr. — XII. Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. *Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr.

Tizennegyedik kötet.

I. Az ó- és középkori Terentius biographiák. *Ábel Jenőtől*. 40 kr. — II. Szórendi tanulmányok. II. rész. *Joannovics Györgytől*. 40 kr. — III. A mordva nép házassági szokásai. *Barna F.* I. tagtól. 30 kr. — IV. Jelentés ujhellén munkákról. *Telfy Iván* I. tagtól. 30 kr. — V. Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. *Kálmány Lajostól*. 10 kr. — VI. Etymologicum magnum Romanie. *Putnoky Miklóstól*. 20 kr. — VII. A magyar szótók. *Simonyi Zsigmondtól*. 30 kr. — VIII. A nyelvújítás történetéhez. *Simonyi Zsigmondtól*. 20 kr. — IX. Szórend és accentus. *Brassai Sámuel* t. tagtól. 40 kr. — X. Három franczia hellenista és a volapük. *Telfy Iván* I. tagtól. 20 kr. — XI. Euhemeri reliquiæ. *Némethy Gézától*. 60 kr. — XII. Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. *Vikár Bélától*. 40 kr.